

Zapažanje da živimo u doba nezapamćenog uspona panevropskog i transatlantskog populizma danas je opšte mesto. Taj uspon najdirektnije ilustruju uzastopni šokovi Brexita i Trampove pobeде. Na širem planu to uključuje i sve snažniju podršku za populističku desnicu koja je Norberta Hofera u Austriji i Marin le Pen u Francuskoj dovela nadomak pobeде na predsedničkim izborima, radikalno antimuslimansku partiju Gerta Vildersa učinila najpopularnijom strankom u Holandiji i osigurala značajne izborne uspehe radikalno desničarskih antiimigranških partija u Švedskoj i Nemačkoj. Tu treba dodati i konsolidaciju otvoreno neliberalnih, sve autoritarnijih populističkih režima u Mađarskoj i Poljskoj i radikalizaciju populističke retorike u ostat-

ZAŠTO POPULIZAM?

RODŽERS BRUBEJKER

S engleskog preveo Đorđe Tomić

I Izjave zahvalnosti: Ovaj rad je zamišljen i napisan u školi Wissenschaftskolleg u Berlinu, gde sam imao veliku privilegiju da boravim kao gostujući istraživač i gde sam mnogo naučio u brojnim diskusijama. Starije verzije ovog teksta prezentovane su u školi Wissenschaftskolleg, na Institutu za istoriju Humboltovog univerziteta u Berlinu i na konferenciji “Populizam i građanstvo” koju je organizovao Centar za građanstvo, društveni pluralizam i religijsku raznolikost u Potsdamu; zahvaljujem učesnicima u ovim događajima na svim dobijenim komentarima. Kraća verzija drugog dela rada objavljena je pod naslovom “Populism’s Perfect Storm” u časopisu *Boston Review*, 11. jula 2017. Posebno sam zahvalan Robu Jansenu, Džauin Kim, Meri O’Saliven i Matijasu Fernandezu na pažljivom kritičkom čitanju i veoma korisnim komentarima; Matijas mi je takođe pomogao veoma kompetentnim istraživačkim radom. Zahvaljujem Suzan Osman koja mi je pomogla do razvijem argument i zadužila me komentarima različitih verzija teksta. Takođe želim da zahvalim Hans-Georgu Becu, Pauli Dil, Matijasu Kenigu, Leni Lavinasi, Mari Lovman, Klausu Ofeu, Đani Pomati i Peteru Vermeršu na korisnim komentarima i teškim pitanjima.

ku istočne i centralne Evrope, meteorski uspon samosvojnog i nepredvidljivog Pokreta pet zvezdica u Italiji, pobunu populista na levlci koja se ispoljila u kampanjama Bernija Sandersa u SAD, Džeremija Korbin u Britaniji i Žan-Lika Melanšona u Francuskoj, kao i pokrete kao što su Podemos u Španiji i Siriza u Grčkoj.

Svi ti događaji i pokreti opisivani su kao populistički.² Možemo li ih zaista posmatrati kao jedinstvenu pojavu? Da li zaista živimo u eri panevropskog i transatlantskog populizma? Ili je termin populizam, kao što neki autori tvrde – uključujući i ubedljivog Gaspara Mikloša Tamaša (2017) – neprimeren opis, žurnalistički kliše i politički epitet čija osnovna svrha nije analiza već stigmatizacija protivnika?

Olako pribegavanje nejasno definisanim i opterećenim terminima kao što je populizam svakako može biti odraz intelektualne lenjosti ili ideološki refleksi. Pokušaću da pokažem da je “populizam” ipak korisna pojmovna alatka – neophodna i nezamenljiva kada treba opisati stanje stvari u današnjem svetu. Ali to nas suočava sa još jednim skupom pitanja: Kako ćemo objasniti vremensko i prostorno grupisanje koje konstituise populistički trenutak? Zašto populizam? Zašto ovde? I zašto sada?

326 Tako se pitanje iz naslova – Zašto populizam? – razlaže na dva segmenta. Prvi segment se odnosi na populizam kao termin ili pojam. Drugi se tiče populizma kao aktuelne pojave u današnjem svetu. Prvi deo pitanja je pojmovni, drugi eksplanatorni. Prvi segment nas upućuje na analitičke alatke koje koristimo da bismo imenovali i okarakterisali aktuelno stanje, a drugi na način na koji to stanje pokušavamo da objasnimo. Probaću da odgovorim na oba pitanja, ograničavajući svoje izlaganje na Evropu i Severnu Ameriku.

OSPORAVANI KONCEPT

Još polovinom prošlog stoleća literatura o populizmu bila je opterećena sumnjama u vezi s prirodom, pa čak i postojanjem predmeta svoje analize.³ Analitičari popu-

2 Populistički trenutak, naravno, nije ograničen na Evropu i Sjedinjene Države. Kao populistu su analizirani, između ostalih, Modi, premijer Indije (Jaffrelot 2015; Schroeder 2017), predsednik Duterte na Filipinima (McCargo 2016) i predsednik Turske (Aytaç i Öniş 2014; Selçuk 2016). Ali populizam nije globalno sinhronizovan: talas južnoameričkih populizama levog usmerenja – koji je bio omogućen globalnim bumom prodaje roba – prevalio je zenit znatno pre uspostavljanja aktuelne populističke konjunkturu u Evropi i Severnoj Americi.

3 Za rane primere izražavanja takvih sumnji, vidi Worsley (1969, str. 219) i, deceniju kasnije, Canovan (1981, str. 3-7). Za reprezentativne svežije primere izražavanja ili ispitivanja takvih sumnji, vidi Panizza (2005, str. 1) i Moffitt i Tormey (2014, str. 382). Za skorije kritičke

lizma navode tri glavna razloga za sumnjičavost koju izaziva populizam kao analitička kategorija. Prvi je taj što se ovim terminom različiti politički projekti poistovećuju sa određenim društvenim bazama i načinima delovanja. Pokreti koji se najšire doživljavaju kao populistički mogu se pronaći na levlci (kao što je često bio slučaj u Severnoj i Južnoj Americi) i desnici (kao što je češće slučaj u Evropi); postoje i pokreti hibridne vrste koji kombinuju elemente levice i desnice. Društvena baza može biti agrarna (kao u SAD krajem 19. veka ili u istočnoj i centralnoj Evropi između dva svetska rata) ili urbana (kao u većini slučajeva u Južnoj Americi). Populizmi mogu biti ekonomski statični, protekcionistički, socijalno angažovani i/ili redistributivni (kao u klasičnom južnoameričkom populizmu polovinom 20. veka, kao i, u manjoj meri, u mnogim savremenim evropskim populizmima, iako se ovi češće opisuju kao da pripadaju radikalnoj desnici); ali oni mogu biti i neoliberalni (kao u južnoameričkim “neopopulizmima” osamdesetih i devedesetih godina 20. veka i nekim evropskim populizmima iz istog perioda).⁴ Oni mogu slaviti društveni i kulturni liberalizam (kao u Holandiji i, u manjoj meri, drugim zemljama severne i zapadne Evrope u poslednjih deceniju i po) ili ga napadati (kao u Mađarskoj i drugim zemljama istočne i centralne Evrope poslednjih godina).⁵ Mogu biti sekularni ili religijski. Mogu napadati i mogu se braniti; mogu pozivati na mobilizaciju ili demobilizaciju.

U svakom slučaju, praktično svi takvi pokreti, figure i režimi tvrde da govore u ime “naroda”, a protiv raznih “elita”. Ta zajednička diskurzivna odlika naglašava se u brojnim analizama, što ću detaljnije ispitati u nastavku. Ovde ću samo ukazati na naglašenu višeznačnost pojma “naroda”, sa najmanje tri glavna značenja.⁶ To može biti običan svet, narod kao plebs; suvereni narod, narod kao demos; i kulturno ili etnički zaseban narod, to jest, narod kao nacija ili etnos. Istupanje u ime “malih ljudi” protiv “onih na vrhu” trebalo bi da implicira politiku redistribucije. Istupanje u ime suverenog naroda protiv vladajućih elita implicira politiku

327

analize istraživanja populizma kroz više generacija, uz završno upozorenje o bespredmetnosti i empirijskoj neadekvatnosti svakog globalnog ili prekomerno uopštavajućeg prikazivanja populizma, vidi Knobl (2016).

Za istoriju kategorije “populizam”, vidi Houwen (2011) i Jager (2016).

⁴ Za debate o mogućnosti usklađivanja populizma i neoliberalizma, vidi Roberts (1995) i Weyland (1999, 2003).

⁵ O tenzijama između liberalnih i antiliberalnih strujanja u savremenim evropskom nacionalnim populizmima, vidi Brubaker (2017).

⁶ Vidi Meny i Surel (2000, str. 185-214). O višeznačnosti “naroda”, vidi takođe Canovan (1984, 2005), koji tvrdi da je četvrto značenje “naroda” u anglofonom diskursu (bez određenog člana) – “ljudska bića kao takva” – imalo uticaja na sva druga značenja (2005, str. 2).

redemokratizacije. A istupanje u ime zasebnog i zaokruženog naroda protiv pretećih spoljašnjih grupa i sila implicira politiku kulturnog ili etničkog nacionalizma. Problem disparatnosti tako ostaje nerešen: šta dobijamo objedinjavanjem tri politike različitih oblika unutar jedinstvene etikete “populizma”?

Istupanje u ime naroda zapravo je trajna i sveprisutna praksa u modernim demokratskim sredinama.⁷ To je još jedan razlog za izražavanje sumnje u to koliko populizam može biti koristan kao analitička kategorija. Ako je populizam sveprisutan – kao što izgleda jeste, sudeći po širokim i obuhvatnim prikazima fokusiranim na element istupanja u ime naroda – onda se njegovo prisustvo nigde posebno ne ističe, pa postoji rizik da kao osobena pojava sasvim nestane.

328 Treći problem je to što je “populizam” moralno i politički opterećen termin, oružje političke borbe isto koliko i alatka akademske analize. Kao što je odavno pokazano u literaturi (Taguieff 1995), novinari i političari rutinski koriste taj termin da stigmatizuju i delegitimizuju pozivanje na “narod” u borbi protiv “elita”, uz često opisivanje takvih pokušaja kao opasnih, manipulativnih i demagoških. U pežorativnoj upotrebi, “populizam” se koristi za odbranu jedne sužene i čak anemične koncepcije demokratije – “demokratije bez demosa”.⁸ Neki autori taj negativni sud ugrađuju u definiciju populizma i određuju ga kao suštinski antidemokratsku pojavu (Müller 2016). Neki drugi opet naglašavaju suštinski demokratsku prirodu populizma. Tako ga Canovan (2002) opisuje kao samu “ideologiju demokratije”, a Christopher Lasch (1996, str. 105) naziva ga “autentičnim glasom” demokratije. Ernesto Laklo – bez sumnje najuticajniji teoretičar populizma – ide čak tako daleko da populizam (koji podrazumeva “osporavanje instituciionalnog poretka uvođenjem obespravljenih grupa kao istorijskog aktera”) poistovećuje sa politikom kao takvom, aktivnošću različitom od vođenja državne uprave (2005a, str. 47). Ako je “populizam” duboko politizovan termin koji različiti autori koriste na radikalno različite načine, može li to onda biti upotrebljiva analitička kategorija?

Populizam kao diskurzivni i stilski repertoar

Navedene primedbe su ozbiljne, ali ne moraju biti pogubne. Možemo ih razrešiti, verujem, tako što ćemo populizam tretirati kao određeni diskurzivni i stilski reper-

⁷ Da ne bude zabune, praksa istupanja u ime naroda ima starije korene. O ranim modernim izvorima “populističke teorije države”, vidi Skinner (2009, str. 332-340).

⁸ Stavrakakis (2014, str. 567), citat iz J. G. Feinberg. Za kritike liberalnog antipopulizma s leve, vidi takođe Furedi (2005, 2016) i Ranciere (2016).

toar.⁹ Ovdje ću se osloniti na dobro poznati diskurzivni i stilski obrt u proučavanju populizma. Taj obrt je omogućio istraživačima – koji su stekli svest o heterogenosti ideoloških usmerenja, programskih ciljeva, nosećih grupa i organizacionih oblika populističkih pokreta i partija – da zahvate diskurzivne, retoričke i stilističke sličnosti koje mogu biti zajedničke veoma različitim oblicima politike.¹⁰

Prateći Jansena (2016), polazim od literature o repertoarima političkog sukobljavanja (Tilly 2006) i šire literature o repertoarima u sociologiji kulture (Swidler 1986).¹¹ Jansen uspešno primenjuje koncept repertoara da bio objasnio “situiranu političku inovaciju” koja je dovela do javljanja populizma (tačnije, populističke mobilizacije) u Peruu 1931. Ali dok Jansen tretira populizam kao tek jedan (nov) *element* unutar šireg repertoara praksi političkog suprotstavljanja – i tako koristi

9 To ne znači da populizam treba razumeti “samo” diskurzivno ili stilistički. Svaka politička praksa, partija, pokret, figura ili režim koji se mogu analizirati kao populistički mogu (i moraju) takođe biti analizirani u pogledu ideoloških opredeljenja, temeljnih politika, organizacionih praksi, baza podrške i tako dalje. Ali ono što povezuje značajno različite oblike populističkih politika – ono što nam omogućuje da ih sve opišemo kao populističke – jeste diskurzivni i stilski repertoar koji koriste.

10 Ta zajednička svojstva tumačena su na različite načine: formalno, kao diskurzivna logika; nešto neformalnije, kao skup osobnih diskurzivnih figura ili interpretativnih okvira; ili kao komunikacijski, retorički, samoreprezentacijski ili estetski stil ili govor tela. Za pristup koji koristi diskurzivnu logiku, vidi Laclau (1977); Laclau (1980); i Stavrakakis (2004). Za neformalni diskurzivni, “ideacijski” ili ideološki pristup, vidi Taguieff (1995); Canovan (2002); Mudde (2004); Mudde i Rovira Kaltwasser (2017); i Stanley (2008) (poslednja četiri polaze od Freedenovog (1998) prikaza nacionalizma i opisuju populizam kao “usku” ili “usko-centriranu” ideologiju). Za pristupe koji naglašavaju komunikacijski stil (uključujući govor tela), vidi Kazin (1995); Knight (1998); Canovan (1999); Ostiguy (2009); Diehl (2011a, 2017); Moffitt i Tormey (2014); i – za najtemeljniju raspravu o populizmu kao političkom stilu – Moffitt (2016). Moffitt i Tormey (2014) i Moffitt (2016) izlažu i definicije populizma kao ideologije, političke logike i diskursa kao moguće alternative njihovoj izabranoj definiciji populizma kao političkog stila. Ali kao što njihovo izlaganje pokazuje, te četiri definicije nisu jasno razlučene. Zato ja radije govorim o jedinstvenom i širokom diskurzivnom i stilskom obrtu.

11 Moffitt i Tormey takođe opisuju populizam (uz druge političke stilove) kao “izvođački repertoar” (2014, str. 387; cf. Moffitt 2016, str. 38), ali se fokusiraju na elaboraciju ideje o “političkom stilu” i ne analiziraju ideju “repertoara”.

izbore u Peruu 1931. da postavi pitanje kako se repertoari političkog suprotstavljanja menjaju kroz kreativno reagovanje na nove situacije – ja sâm populizam tretiram kao repertoar i nastojim da identifikujem i opišem njegove glavne elemente.¹²

Metafora repertoara ima tri korisne implikacije za proučavanje populizma. Prvo, ona ukazuje na ograničen skup relativno standardizovanih elemenata koji su se razvijali kroz istoriju i koji su političkim akterima već dobro poznati i dostupni. Ali mada su ti elementi manje ili više standardizovani, na neki način čak i unapred utvrđeni, oni ostavljaju dovoljno prostora za improvizaciju i elaboraciju; da bi se iskoristili, moraju se ispuniti odgovarajućim sadržajem i prilagoditi lokalnim okolnostima. Unutar opštih diskurzivnih i stilskih modela *svi* ti elementi se mogu razvijati u veoma različitim pravcima, naročito na načine koji ih vezuju za političke projekte i stavove desnice ili levice.¹³ To nam pomaže da shvatimo duboku političku i ideološku ambivalentnost populizma i objasnimo demokratske energije koje populizam priziva, kao i antidemokratske opasnosti koje donosi (Canovan 1999; Mudde i Rovira Kaltwasser 2012a).

330 Drugo, metafora repertoara ukazuje na povezanost manifestacija populizma sa onim što je, pišući o teškoćama u definisanju igre, Vitgenštajn (1958, pasusi 66–67) nazvao “porodičnom sličnošću”, kao korisnijim sredstvom za definisanje od strogo logičkih kriterijuma.¹⁴ Kao što nema zajedničkog elementa koji je svojstven svim igrama, već postoji “složena mreža sličnosti koje se preklapaju i ukrštaju: ponekad opštih, a ponekad svedenih na detalje”, tako je i u slučaju populizma možda bespred-

12 Jansen je radio unutar tradicije istraživanja politike suprotstavljanja sa naglašenim fokusom na organizacionim i mobilizacijskim aspektima (Tilly 2006), pa se u svom članku koncentriše na inovacije u konkretnim praksama mobilizacije (vidi takođe Jansen 2011). Mene ovde interesuju diskurzivne i stilske prakse, a ne organizacione i mobilizacijske prakse same po sebi, osim u meri u kojoj ove (kao što je nužno slučaj) uključuju diskurzivne i stilske aspekte. Imajući to u vidu, verovatno bi bilo moguće direktnije pratiti Jansena i tretirati populizam kao organizacioni i mobilizacijski repertoar. Za aktuelne inovacije u populističkim organizacijskim praksama, vidi Urbinati (2015).

13 Za kritiku rasprostranjene identifikacije populizma sa desničarskim (ili radikalno desničarskim) oblicima ksenofobičnog nacionalizma u literaturi o evropskom populizmu, vidi Stavrakakis, Katsambekis, Nikisianis, et al. (2017).

14 Metafora “porodične sličnosti” šire je korišćena u raspravama o književnim i muzičkim žanrovima (Fishelov 1991) nego u razmatranju repertoara samog po sebi. Ali žanr i repertoar su i sami blisko povezani termini.

metno tražiti dovoljan skup elemenata na osnovu kojih se partija, političar ili diskurs mogu opisati kao populistički.¹⁵ Još jedna implikacija ideje o porodičnoj sličnosti je to da elementi repertoara, uzeti pojedinačno, ne moraju biti jednoznačno populistički, već mogu pripadati i nekim drugim političkim repertoarima, i da upravo način kombinovanja – a ne korišćenje pojedinih elemenata repertoara – odlikuje populizam. Kao što ću tvrditi u nastavku, repertoar se zaista gradi oko jednog centralnog elementa: tvrdnje da govorimo ili postupamo u ime “naroda”. Ali čak i taj centralni element, mada je empirijski dominantan, nije konceptualno nužan niti empirijski univerzalan.¹⁶ Centralni element se na različite načine može kombinovati sa drugim elementima populističkog repertoara kojima se mogu davati različite težine ili infleksije.

Treće, metafora repertoara ukazuje na mogućí odgovor na tvrdnju o sveprisutnosti populizma (zbog čega ne bi mogao biti korisna analitička kategorija). Jer mada je populistički repertoar u kontekstu savremene demokratije uvek *dostupan*, on nije uvek *korišćen*. Kulturna rezonantnost i politička snaga različitih elemenata repertoara – pa tako i njihova privlačnost političkim akterima – uvek variraju u zavisnosti od političkog, ekonomskog i kulturnog konteksta. Štaviše, repertoar se neujednačeno koristi čak i *unutar* istog vremena, mesta i konteksta: neki politički akteri taj repertoar u celosti odbacuju; drugi ga koriste povremeno ili u manjem obimu (možda baš onda kada kritikuju “populizam” drugih); drugi to čine češće i u većem obimu, koristeći širi krug elemenata sa populističkog repertoara. Populizam je otuda stvar mere, a ne jasno oivičena pojava koja je prisutna ili odsutna (Diehl 2011b, str. 277–278). Ali u pitanju nije samo mera: kao što je gore već naznačeno, i kao što ćemo pokazati u nastavku, populizmi se kvalitativno razlikuju prema kombinacijama korišćenih elemenata i – veoma izraženo – pravcima u kojima se ti elementi razvijaju i dopunjuju.

331

15 Jedan vitgenštajnovski pristup u kojem se za definisanje populizma koristi “porodična sličnost” predložio je Roberts (1995); za kritiku tog pristupa, vidi Weyland (2001). Collier i Mahon (1993) uočavaju srodnosti između pristupa koji koriste porodičnu slčnost i Veberovih idelanih tipova.

16 Kao što primećuje Diehl (2011a, str. 31), tvrdnja o govorenju i postupanju u ime “naroda” veoma je ublažena, ako je uopšte prisutna, u slučaju Silvija Berluskonija. Ipak, Berluskonijev modus političke komunikacije i ispoljeni način prikazivanja sebe (zaslugom porekla) kao “jednog od običnih ljudi” je klasično populistički. Diehl zaključuje da on nije *samo* populista, ali utoliko što demonstrira jedan antipolitički stav i raspoloženje i praktikuje oblik “politike kao estrade” Berlusconi je i populista.

U ime naroda: vertikalne i horizontalne opozicije

Centralni element populističkog repertoara je tvrdnja da govorimo i postupamo u ime “naroda”. Činjenica da je to centralni ili čak konstitutivni element populizma univerzalno je prihvaćena u novijoj literaturi, jer je i literatura pod snažnim uticajem diskurzivnog i stilskog obrta. Ali pošto je tvrdnja da govorimo i postupamo u ime naroda – da zastupamo narod – centralna za demokratiju uopšte, a ne samo za populizam, i sveprisutna u savremenim demokratskim kontekstima, autori obično dodaju da je specifičnost populizma tvrdnja da se govori i postupa u ime naroda *i protiv “elita”*.

Sa uticajnog stanovišta koje zastupa Cas Mudde (2004, str. 543), na primer, populizam se definiše kao vizija društva koje je podeljeno između “bezgrešnog naroda” i “korumpirane elite”. Mudde i Rovira Kaltwasser (2012b, str. 1–2, 7–10) predlažu to kao “minimalnu definiciju” u Sartorijevom (1970) duhu, ali ta definicija, može se tvrditi, u jednom aspektu nije dovoljno minimalna, dok je u drugom i previše minimalna. Nije dovoljno minimalna u tom smislu što se “narod” ne predstavlja uvek kao “bezgrešan”, mada se uvek na neki način valorizuje; a korupcija je tek jedna od mana koje se pripisuju eliti i često nije ključna.¹⁷ Što je još važnije, Mudeova definicija je previše minimalna u tom smislu što se fokusira isključivo na *vertikalnu* opoziciju “naroda” i “elite” i zanemaruje *horizontalnu* opoziciju “naroda” i spoljašnjih grupa i sila. Verujem da se govor u ime naroda može bolje razumeti kroz jednu *dvodimenzionalnu viziju* društvenog prostora koji je definisan *ukrštanjem* vertikalnih i horizontalnih osa opozicije.¹⁸

332

Na vertikalnoj osi “narod” se definiše u opoziciji prema ekonomskim, političkim i kulturnim elitama. “Narod” je moralno ispravan (mada ne nužno bez-

17 Za kritike prihvaćenih minimalnih definicija kojima se populizam opisuje kao moralizatorski diskurs koji insistira na homogenosti “naroda”, vidi Katsambekis (2016, str. 391) i Stavrakakis et al. (2017b, str. 424).

18 To je sugerisano, ali ne i eksplicitno izrečeno u Taguieff (1995). Za horizontalne i vertikalne dimenzije, vidi takođe Brubaker (2017); Biorcio (2003, str. 72–73); i Jansen (2011, str. 84n). Stavrakakis, Katsambekis i Nikisianis et al. (2017) i De Cleen i Stavrakakis (2017) u članku koji sam pronašao dok sam završavao ovaj rad zalažu se za jasnu pojmovnu distinkciju između populizma i nacionalizma tako što će se prvi artikulirati na vertikalnoj dimenziji oko ideje o narodu-kao-prikraćenima, a drugi na horizontalnoj dimenziji oko ideje naroda-kao-nacije. Iako ovde nemam prostora da dalje razvijem argument, skeptičan sam prema pokušajima “čišćenja” (Stavrakakis, Katsambekis, Nikisianis, et al. 2017, str. 424) populizma svođenjem samo na vertikalnu dimenziju, kao što sam skeptičan i prema redukovanju nacionalizma samo na horizontalnu dimenziju.

grešan), ekonomski ugrožen, marljiv, posvećen porodici, govori otvoreno i obdaren je zdravim razumom, dok “elita” – bogati, moćni, dobro povezani, (prekomerno) obrazovani i institucionalno etablirani – žive u drugačijim svetovima, igraju po drugačijim pravilima, zaštićeni su od ekonomskih nedaća, služe samo sebi, često su korumpirani, nemaju dodira sa brigama i problemima običnih ljudi i preziru njihove vrednosti, navike i način života.

“Narod” se može definisati ne samo u odnosu na slojeve na *vrhu* već i – takođe na vertikalnoj osi – u odnosu na one na *dnu* (Müller 2016, str. 23). Slojevi na dnu društvene lestvice mogu se prikazivati kao paraziti ili neradnici, kao ovisnici ili devijanti, kao neposlušni ili opasni, kao oni koji ne zaslužuju beneficije i ne zavređuju poštovanje i otuda ne pripadaju takozvanom pristojnom, poštenom, “normalnom”, radnom “narodu”.¹⁹ Usmeravanje populističkog besa naniže istraživano je znatno manje nego usmeravanje naviše. Ali ne treba ga zanemariti, naročito zato što su ta dva usmerenja često blisko povezana: oni na vrhu često se krive da previše pažnje poklanjaju onima na dnu. Populizam vodi računa o distribuciji ne samo *resursa i mogućnosti* već i *časti, poštovanja i priznanja*, za koje se može tvrditi da se nepravedno uskraćuju “običnim” ljudima i daju se onima koji ih ne zaslužuju i nisu ih vredni (Hochschild 2016).

Na horizontalnoj osi, “narod” se shvata kao zaokruženi kolektivitet, a glavna suprotnost je između *unutrašnjeg* i *spoljašnjeg*. Ta opozicija je centralna – mada u različitim oblicima – i za levi i za desni populizam. U levom populizmu zaokruženi kolektivitet se definiše ekonomski ili politički, a preteća “spoljašnjost” se identifikuje sa nekontrolisanom trgovinom, neregulisanom globalizacijom, Evropskom unijom (EU) ili (naročito u Južnoj Americi) sa američkim imperijalizmom. Desni populizam prikazuje narod kao kulturno i etnički ograničen kolektivitet koji deli zajednički i osoben način života. Taj kolektivitet je ugrožen od spoljašnjih grupa ili sila (uključujući i “unutrašnje autsajdere”: one koji žive unutra, a koji se čak i kada jesu državljanjani ne vide kao da pripadaju ili potpuno pripadaju naciji).

Ono što ovde želim da naglasim – jer je to osobenost strukture aktuelnog evropskog i severnoameričkog populizma – jeste *tesno diskurzivno preplitanje* vertikalne opozicije, prema elitama na vrhu, i horizontalne opozicije, prema spoljašnjim grupama ili silama. I u levoj i u desnoj verziji populizma ekonomske, političke i kulturne elite su prikazane kao da se nalaze “spolja” i “na vrhu”. One se vide ne samo kao zaštićene od ekonomskih borbi koje moraju da vode obični ljudi, već i kao drugačije po svojoj kulturi, vrednostima i načinu života. Vide se kao kulturno i ekonomski mobilne – zapravo, kao kosmopoliti bez korena, indiferentni prema solidarnosti unutar okvira

19 Najupečatljiviji savremeni primer takvog populizma fokusiranog naniže je Duterte na Filipinima; vidi, na primer, Curato (2017).

zajednice ili nacije. Veruje se da njihove afektivne, kulturne i ekonomske investicije s lakoćom prelaze nacionalne granice, te da su njihovo moralno samorazumevanje, kulturni identitet i ekonomska sudbina odvojeni od sudbine “naroda”.

Levičarske varijante povezivanja vertikalnih i horizontalnih opozicija obično naglašavaju nadnacionalnu i globalnu ekonomsku povezanost elita, njihovih horizontalna i opredeljenja. Lider Sirize Aleksis Cipras, na primer, to čini povlačenjem paralele između “spoljašnje trojke” i “unutrašnje trojke” (*troika exoterikou – troika esoterikou*) da bi delegitimizovao prethodno vladajuću koaliciju tri partije vezujući je za omraženu Trojku (Evropska komisija, Evropska centralna banka i MMF) odgovornu za nameatanje mera štednje Grčkoj (Stavrakakis i Siomos 2016). Desničarske varijante obično naglašavaju kulturnu otuđenost elita. Verovatnije će kritikovati elite zbog otvaranja vrata imigrantima i pružanja finansijske podrške izbeglicama, dok se zanemaruje “domaće” stanovništvo koje vredno radi, kao i zbog favorizovanja multikulturalizma i dozvoljavanja mešanja nacija uz istovremene osude običnih ljudi kao rasista i islamofoba, kao što je Hilari Klinton neslavno učinila kada je Trampove glasače opisala kao “jadnike”.

Preplitanje vertikalnih i horizontalnih opozicija evidentno je i kada se oni “na dnu” – na primer, Romi u istočnoj i centralnoj Evropi, određene grupe imigranata u Zapadnoj Evropi, Afroamerikanci i neke druge raso određene manjine u SAD – posmatraju kao da se u isto vreme nalaze “spolja”, a njihova navodna spoljašnjost ili “razlika” se prihvata kao objašnjenje ili opravdanje za njihovu nisku poziciju. Nema ničega osobeno populističkog u takvoj vrsti kulturalizacije, rasijalizacije ili naturalizacije nejednakosti. Ona postaje populistička onda kada se elite – domaće ili internacionalne – otkriva da daju prednost ili privilegije onima koji se istovremeno nalaze na dnu i spolja, dok zanemaruju probleme i nevolje “običnih ljudi”.

334

Zakruživanje repertoara

Pored tog centralnog elementa, želeo bih da ukratko skiciram pet dopunskih elemenata populističkog repertoara. Njih je najbolje razumeti kao razradu ili specifikaciju vertikalne opozicije između naroda i elite i/ili horizontalne opozicije između unutrašnjeg i spoljašnjeg. Moj prikaz tih elemenata određen je fokusom na konjukturu evropskog i severnoameričkog populizma, a primeri su izvedeni iz te konjunktore. Ali važno je naglasiti da svih pet elemenata – kao i centralni element koji smo upravo skicirali – imaju dugu istoriju i da nijedan nije ograničen samo na Evropu i Severnu Ameriku.²⁰

²⁰ Knobl (2016) opravdano kritikuje prikaze fokusirane na sadašnjost koji zanemaruju dugu istoriju populizma – i gotovo jednako dugu istoriju akademskih pokušaja da se izađe na kraj sa populizmom. O istorijskim mutacijama populizma, vidi Abromeit et al. (2015).

Prvi element je ono što nazivam *antagonističkom re-politizacijom*: tvrdnja o ponovnom preuzimanju demokratske političke kontrole nad onim domenima života za koje se, prilično osnovano, smatra da su depolitizovani i de-demokratizovani, to jest, povučeni sa područja demokratskog odlučivanja (Canovan 2002). To je element koji naglašavaju teoretičari i branioci levog populizma u Lakloovoj tradiciji, naročito Mouffe (2005), Katsambekis i Stavrakakis (2013), i Stavrakakis (2014). Ali to je tipično i za desni populizam (Probst 2002). Antagonistička repolitizacija može uključivati osporavanje tvrdnje koju je popularnom učinila Margaret Tačer, naime, da neoliberalne ekonomske politike “nemaju alternativu”. To može uključivati i protivljenje širenju administrativnih, tehnokratskih i pravosudnih modusa donošenja odluka nauštrb političkom modusu odlučivanja. Isti element može uključivati suprotstavljanje gušenju debate o fundamentalnim političkim pitanjima koje je rezultat uspostavljanja širokih koalicija ili ideološki nediferenciranog grupisanja vodećih partija.²¹ Ili to može biti protivljenje prenošenju ključnih aspekata nacionalnog suvereniteta na Evropsku uniju koja pati od dubokog “demokratskog deficita” i opterećena je depolitizujućom “konstitucionalizacijom” načela ekonomskih sloboda (Grimm 2015).

U svakom od tih slučajeva antagonistička repolitizacija uključuje anti-elitistički element. Elite se prikazuju – opet prilično opravdano – kao da ne veruju “narodu” i zato prednost daju onim modusima donošenja odluka koji su izolovani od pritiska, strasti i navodne iracionalnosti demokratske politike. Antagonistička repolitizacija povlači jasnu granicu i suprotstavlja “narod” i “elitu”.²² Liberalni antipopulisti odbacuju takav jezik polarizacije kao “manihejski”, ali analitičari koji se priklanjaju Lakloovoj tradiciji brane antagonistički jezik i energije koje on može mobilisati (Katsambekis 2014).

21 Oštra retorička opozicija gušenju političke debate od strane partija establišmenta orijentisanih na konsenzus bila je krucijalna, na primer, za uspon Pima Fortina u Holandiji (koji je osuđivao “crkvu levice” i njeno insistiranje na konsenzusu) i Jerga Hajdera u Austriji (koji je napadao “kartele moći” dugovečne Velike koalicije). Populističke primedbe na račun kartela moći nisu neosnovane. Za klasičnu analizu pojave “kartelskih partija, u kojima zainteresovane strane postaju agenti države i koriste državne resurse... da osiguraju svoj kolektivni opstanak”, vidi Katz i Mair (1995).

22 Lakloovo insistiranje na pojednostavljujućoj, antagonističkoj logici u srcu populizma – i srcu politike (nasuprot administraciji) – očigledno je blisko Šmitovom (2007) razumevanju distinkcije prijatelja i neprijatelja kao suštine “političkog”.

Drugi element je *majoritarizam* – potvrđivanje interesa, prava i volje većine protiv interesa, prava i volje manjine. Majoritaristička kritika može biti uperena protiv ljudi na vrhu, onih na dnu ili onih na marginama. Branitelji prava većine mogu napadati privilegovanu manjinu. Ali takođe mogu napadati prava i beneficije date ljudima na dnu lestvice – određene beneficije iz paketa socijalne pomoći, na primer, ili proceduralne mehanizme zaštite osigurane pravnim sistemom, navodno na račun “pristojne, radne većine”.²³ Ili se mogu osporavati pokušaji da se promovišu interesi, zaštite prava ili uvaži dostojanstvo marginalnih grupa definisanih verskom, rasnom ili etničkom pripadnošću, imigracionim statusom, seksualnom orijentacijom ili rodom. Oni mogu odbacivati diskursse i prakse multikulturalizma, diverziteta ili manjinskih prava za koje smatraju da nanose štetu ili simbolički obezvređuju dominantnu populaciju. Majoritarizam tako ponovo osvetljava ideološku neodređenost i ambivalentnost populizma.²⁴ On takođe ukazuje na preplitanje horizontalnih i vertikalnih opozicija, jer majoritarizam može biti *istovremeno* usmeren protiv ljudi na vrhu, na dnu i na marginama: greh “elita” može biti upravo u tome što štite i promovišu ljude na dnu i na marginama na račun “običnih ljudi” i onih koji pripadaju dominantnoj populaciji.

336

Treći element je *antiinstitucionalizam*. To je, naravno, selektivni antiinstitucionalizam. Kada se jednom dokopaju vlasti, populistički mogu izgraditi sopstvene institucije ili pokušati da uspostave dominaciju i kontrolu nad postojećim institucijama (Müller 2016, str. 61-62). Ali kao “ideologija neposrednosti” (Innerarity 2010, str. 41; Urbinati 2015), populizam iskazuje nepoverenje u posredničke funkcije institucija, naročito političkih partija, medija i sudova. Populisti često primenjuju antipartijsku retoriku, čak i kada osnivaju partije da bi se kandidovali na izborima, a partije koje formiraju obično su institucionalno nerazvijene i podređene ličnosti vođe.²⁵ Oni se često zalažu za direktnu demokratiju umesto predstavničke, obično kroz majoritarističke procedure kao što su referendum i plebiscit, a ponekad kroz eksperimente sa “horizontalnim” – “distribuiranim, participativnim i umreženim” (Tormey 2015, p. 13) – oblicima političkog angažovanja. Čak i kada nastoje da iskoriste ili stave pod kontrolu etablirane medije, oni istovremeno pokušavaju da ih zaobiđu i komuniciraju direktno sa bazom, kao

23 O “kaznenom populizmu”, vidi Pratt (2007) i Roberts et al. (2003).

24 Za diskusiju “majoritarnih prava” iz perspektive normativne političke teorije, vidi Orgad (2015).

25 O antipartijskim partijama, vidi Tormey (2015, str. 113-119). O personalizovanom vođstvu kao ključnom aspektu populizma, vidi Weyland (2001, str. 12-14).

što su činili Tramp i Vilders (ili Narendra Modi u Indiji) pomoću Tvitera ili Bepe Grilo na svom inovativnom blogu. Populisti često nemaju poverenja u složeno i netransparentno institucionalno posredovanje i pluralizam i autonomiju institucija. Tako je Tramp, na primer, žestoko napadao legitimnost etabliranih medija, kao i legitimnost sudova. Režim partije Fides u Mađarskoj sproveo je obuhvatan institucionalni *Gleichschaltung* kojim su sudovi, mediji, ekonomija i akademske i kulturne institucije potčinjeni partiji-državi.²⁶

Četvrti element je *protekcionizam*. To je tvrdnja da štitimo “narod”, od pretnji koje dolaze odozgo, odozdo, i danas naročito spolja. Razlikujem ekonomski, bezbednosni i kulturni protekcionizam. Sva tri su suštinski važni za aktuelni populistički trenutak. Ekonomski protekcionizam naglašava pretnju koju jeftina strana roba predstavlja za domaće proizvođače, jeftina inostrana radna snaga za domaće radnike, a strani kreditori za domaće dužnike. Bezbednosni protekcionizam ističe pretnje terorizma i kriminala. A kulturni protekcionizam naglašava pretnju poznatom načinu života koju predstavljaju autsajderi koji se razlikuju po veroispovesti, jeziku, ishrani, oblačenju, govoru tela i načinima korišćenja javnih prostora.

Populistički protekcionizam zavisi od retorike “krize” (Moffitt 2016). Populisti dramatišu – i naravno često preuveličavaju i iskrivljeno prikazuju – pretnje od kojih navodno nude zaštitu. Kada su na vlasti, dramatišu i svoje reakcije na krizu. To čine tako što insceniraju događaje koji navodno pokazuju da su radna mesta sačuvana ili da su nova radna mesta otvorena, da se podižu zidovi, da se imigranti bez dokumenata deportuju, da se osumnjičeni za terorizam hapse, a strane kulturne forme, kao što je hidžab, uklanjaju iz javnih prostora.²⁷

Peti i poslednji element populističkog repertoara ne tiče se *sadržaja* populističke retorike, već načina njene prezentacije: to je stil komunikacije, retorike, predstavljanja i govora tela.²⁸ Ostiguy (2009) populistički stil korisno opisuje kao “nizak” pre nego “visok”, kao stil koji daje prednost “sirovom” i grubom (ali toplom i nesputanom) u odnosu na rafiniran i kultivisan (i hladan i uzdržan) jezik i samoprikazivanje. U načelu, naglašava Ostigi, osa visoko-nisko je sasvim nezavisna

26 Od preuzimanja vlasti krajem 2015. godine, poljska Partija prava i pravde prati Orbanov model, naročito u odnosu na sudove, medije i kulturne institucije.

27 Vratiti se temi krize u nastavku.

28 Ovu temu su u literaturi o medijima i političkoj komunikaciji istraživali Mazzoleni i Scholz (1999) i Pels (2003), a u literaturi o populizmu Taguieff (1995), Knight (1998), Canovan (1999), Ostiguy (2009), Diehl (2011a, 2017), Wodak (2015), Moffitt i Tormey (2014) i Moffitt (2016).

od ose levo-desno, pa tako generiše dvodimenzionalni prostor političkog istupanja ili političkih stavova koji uključuje “visoku” levicu i “visoku” desnicu kao i “niske” ili populističke oblike levice i desnice.²⁹ Populistički stil performativno obezvređuje kompleksnost retoričkim praksama jednostavnosti, direktnosti i naizgled očiglednosti, što je često praćeno eksplicitnim antiintelektualizmom ili “epistemološkim populizmom” (Saurette i Gunster 2011) koji promovise zdrav razum i iskustvo iz prve ruke nasuprot apstraktnim i od iskustva udaljenim oblicima znanja. “Niski” stil se iskazuje ne samo kroz način govorenja već i kroz opredmećene načine postupanja i postojanja: pošto je telo moćan politički činilac i označitelj, blizina “narodu” se može prenositi i izvoditi gestovima, tonom, seksualnošću, odevanjem i ishranom (Diehl 2011a, 2017; Moffitt 2016, str. 63-68).³⁰

338 Još jedan aspekt populističkog stila je isticanje opozicije između zdravog razuma i jednostavnog izražavanja u odnosu na ograničenja i sputanost uljudnog govora i političke korektnosti. Populisti ne samo da kritikuju pravila kojima je regulisan prihvatljiv govor, već i nalaze zadovoljstvo u kršenju tih pravila. Strategijom provociranja koja treba da privuče pažnju oni u prvi plan stavljaju svoju spremnost da krše tabue, odbijaju korišćenje eufemizama i narušavaju konvencije uljudnog govora i “normalnog” ponašanja (Ostiguy 2009; Moffitt 2016, str. 57-63). Kao što primećuje Coleman (2016), na primer, Tramp koristi upadljivu grubost, sirove seksualne reference i pozu “lošeg momka” da bi projektovao sliku autentičnosti, nasuprot nastupu Hilari Klinton koji se doživljava kao neautentičan i programiran. Slična zapažanja su vezivana za Jerga Hajdera, Pima Fortina i Silvija Berlusconi na desnici, ali i za Aleksisa Ciprasa na levisi i neopredeljenog Bepa Grila, između ostalih.

29 Ostiguy razvija ovaj argument na primeru Južne Amerike i naročito Argentine, ali tvrdi da se distinkcija visoko-nisko može uspešno primeniti i na druge kontekste. Vidi takođe Ostiguy i Roberts (2016), koji koriste distinkciju visoko-nisko za analizu Trampa u komparativnoj perspektivi.

30 Ne koriste svi populisti “niski” stil. Inoh Pael je, na primer, tvrdio da govori u ime naroda kada je apokaliptičnim tonom upozoravao na crnu imigraciju u Britaniji šezdesetih godina. Pre ulaska u politiku bio je profesor starogrčkog, pa su njegovi govori artikulisani rafiniranom dikcijom i prošarani aluzijama na klasike. Ako se drži na umu strategija definisanja putem “porodične sličnosti” koja je ovde prihvaćena, nije neobično to što različiti elementi populističkog repertoara ne moraju uvek nužno svi biti na okupu.

Dozvolite da rezimiram dosadašnje izlaganje. Na početku sam istakao da je populizam duboko višeznačan, promiskuitetno korišćen i hronično politizovan koncept. Ipak, pokušao sam da pokažem da ga ne treba olako odbaciti kao nedomišljen žurnalistički kliše ili ideološki opterećen politički epitet. Opisujući populizam kao disurzivni i stilski repertoar, pokušao sam da pokažem da ovaj koncept može biti analitički koristan i da može postaviti u fokus važne aspekte savremene politike.

Moja skica glavnih elemenata populističkog repertoara – tvrdnja populista da istupaju u ime “naroda”, kako protiv “elite” tako i protiv spoljašnjih sila; antagonistička repolitizacija depolitizovanih domena života: tvrdnja o istupanju u ime većine protiv nepravično privilegovane manjine; vrednovanje neposrednosti i direktnosti u nastupu protiv posredničkih institucija; ekonomski, bezbednosni i kulturni protekcionizam; i “niski” stil i proračunato kršenje pravila uljudnog govora i ponašanja – nije kompletna niti su njeni elementi uzajamno isključivi. Kao i populistički repertoar u celini, konstitutivni elementi koje sam opisao nisu čvrsto omeđeni, već predstavljaju labave konstelacije diskurzivnih i stilističkih tema, motiva i praksi, i svakako je moguće tumačiti ih i drugačije. Ipak se nadam da ova skica pokazuje da se populizam može tumačiti na način koji je dovoljno jasno određen da podnese primedbe da je u pitanju nejasna i preširoka kategorija; da je dovoljno bogata i precizna da podnese optužbe za sveprisutnost; i da je dovoljno moralno i politički višeznačna da podnese primedbe da je u pitanju stigmatizujuća (ili pohvalna) politička kategorija nepogodna za analitičko korišćenje.

339

TUMAČENJE POPULISTIČKE KONJUKTURE

Sada ću se okrenuti drugom pitanju koje sam najavio u naslovu. Čime se objašnjava grupisanje u vremenu i prostoru koje konstituiše aktuelni panevropski i transatlantski populistički trenutak? Zašto populizam? Zašto ovde? I zašto sada?

Eksplanatorni segment se deli na više zasebnih pitanja. Neka od njih se tiču konkretnih pojava, naročito Brexita i Trampove pobede, za koje će se verovatno pokazati da konstituišu “događaje” u užem smislu onako kako ih definiše Sewell (1996): zbivanja sa dubokim i dalekosežnim posledicama koja transformišu šire strukture. Objasnjavanje takvih transformativnih događaja očigledno je važno. Ali svako kredibilno objašnjenje nužno zavisi od brojnih i raznolikih vremenski i prostorno specifičnih kontingencija. Da su se neke od tih kontingencija drugačije ostvarile, ishodi su mogli biti drugačiji: zagovornici Brexita i Tramp su mogli izgubiti. S druge strane, da su se neke *druge* kontingencije drugačije ispoljile, Norbert Hofer je mogao postati predsednik Austrije, a Marin le Pen (ili Žan-Lik Melanšon)

Francuske.³¹ Analitičari koji žele da objasne konkretne događaje suočili bi se sa radikalno *drugacijim* pitanjima.

Ipak, za one koje više interesuju opšti obrasci i grupisanja nego konkretni događaji, kao što je sa mnom slučaj, pitanje iza tih događaja i dalje je isto: naime, kako smo stigli do tačke u kojoj Brexit, Tramp, Hofer i Le Pen – ali i Sanders, Melanšon, Siriza i grčki referendum održan 2015, na kojem su odbačeni postavljeni uslovi za dalju finansijsku pomoć – stižu realne izgleda za pobjedu, dok Evrozona i šengenski sistem slobodnog kretanja imaju sve veće izgleda da propadnu i to približno u isto vreme?

Otuda se pokušaji objašnjavanja izrazito kontingentnih ishoda konkretnih izbora i referenduma suštinski razlikuju od pokušaja objašnjavanja nastajanja društvene i političke konstelacije u kojoj neka grupisana i povezana serija događaja prestaje da bude nezamisliva i postaje zamisliva. Mene interesuje jedno drugo pitanje: pitanje *uslova koji omogućuju* takvo grupisanje ishoda, a ne same kontingencije kojima se objašnjava zašto su ishodi, u svakom od ovih slučajeva ponaosob, završili s jedne a ne s druge strane oštrice brijanja koja deli poraz od pobjede.

Objašnjavanje populističke konjunktura zahteva višeslojnu strategiju tumačenja koja objedinjuje procese različitih obuhvata, razmera i vremenskih re-

340

³¹ Kandidat austrijske Partije slobode Norbert Hofer, koji je suprotstavljao islamu (kome “nema mesta u Austriji”) postavio u središte svoje kampanje, ostavio je sve druge kandidate daleko iza sebe u prvom krugu predsedničkih izbora u aprilu 2016. U drugom krugu, pobjedu je odneo Aleksander van der Belen sa malom većinom, ali rezultati izbora su poništeni zbog neregularnosti. U ponovljenom drugom krugu, odloženom za decembar 2016, Van der Belen je pobedio sa solidnom razlikom od 54 odsto prema 46 odsto (Wodak 2016). Mada je u drugom krugu izbora u Francuskoj Makron ubedljivo porazio Marin le Pen, osvojivši dve trećine glasova, četvoro vodećih kandidata bili su izjednačeni pred održavanje prvog kruga i činilo se da su u drugom krugu moguće sve kombinacije, uključujući i duel Marin le Pen i levičarskog populiste Melanšona, u kom slučaju bi Le Pen imala izgleda za pobjedu. Takođe treba naglasiti da su Fransoa Fijon i Makron *takođe* vodili populističke kampanje. Posle skandala zbog “nepostojećeg radnog mesta” za Fijonovu suprugu koji ga je doveo u sukob sa zakonom, arhikonzervativni Fijon je organizovao ulične protste protiv pravosudnog sistema, žaleći se na “politički atentat” i “institucionalni državni udar”. Makron je osnovao *En Marche!* kao pokret, a ne kao partiju (ili ono što Bordignon (2017) naziva “antipartijska partija”), obraćajući se direktno “narodu” sa pozicije iznad podele na levicu i desnicu, uz obećanje da će “rekonstruisati temelje” političkog sistema.

gistara (Sewell 2005, str. 109).³² Počeu skiciranjem dva skupa višedecenijskih trendova koji su postepeno širili polje mogućnosti za populizam: transformacije partijske politike, društvene strukture, medija i upravljačkih struktura koje su podsticale rast jednog generičkog populizma – sve prisutniju tendenciju direktnog obraćanja “narodu” – i demografskih, ekonomskih i kulturnih transformacija koje su podstakle specifične oblike protekcionističkog populizma. Onda ću razmotriti konjunktorno udruživanje nekoliko kriza – Velike recesije i krize državnog duga, izbegličke krize i bezbednosne krize izazvane serijom terorističkih napada, sve u kontekstu krize javnog znanja – čime je stvorena “savršena oluja” koja je otvorila put populističkim parolama o zaštiti naroda od pretnji njegovoj ekonomskoj, kulturnoj i fizičkoj bezbednosti.³³

Strukturne transformacije (I): kriza institucionalnog posredovanja

Zahvaljujući udruživanju nekoliko trendova tokom poslednjih decenija političari su postali manje zavisni i razvili su sklonost da se direktno obraćaju “narodu”. Prvi trend je transformacija partija i partijskog sistema i slabljenje “partijske demokratije” (Mair 2002, 2011; Kriesi 2014). Članstvo, lojalnost i poverenje u političke partije su u opadanju, dok je izborna neizvesnost – ne samo kroz fluktuacije u podršci za postojeće partije, već i kroz formiranje novih partija i nestajanje starih – u

341

³² Ovde želim da naglasim da to što pokušavam da objasnim jeste panevropska i transatlantska populistička konjunktura kakvu poznajemo nekoliko poslednjih godina, a ne pojava i konsolidacija antiimigrantskih (i sve više antimuslimanskih) populizama u zapadnoj i severnoj Evropi počevši od osamdesetih godina. Moj eksplanatorni argument je otuda u vremenskom zahvatu uži od većine rasprava o evropskom populizmu. Ali ja svoj eksplanandum određujem šire nego što je to slučaj u većini rasprava: ja uključujem istočnu i južnu Evropu (i SAD), kao i zapadnu i severnu Evropu. Takođe uključujem levičarske i druge populizme koje je teško klasifikovati, kao i desničarske populizme na koje se evropska literatura najvećim delom fokusira – što su oštro (i po mom mišljenju opravdano) kritikovali Stavrakakis, Katsambekis, Nikisianis, et al. (2017).

³³ Jedan obuhvatniji i precizniji pristup zahtevao bi tretman ne samo strukturnog i konjunktornog, već i “događajnog” (Sewell 2005, str. 100-123) vremenskog registra: kontingencije vremena, mesta i situiranog delovanja. Ja se ovde ograničavam na strukturni i konjunktorni registar ne samo zbog prostornih ograničenja, već zato što želim da objasnim jedan širi panevropski i transatlantski momenat, a ne specifičan skup ishoda na nacionalnom (ili nekom nižem) nivou.

porastu.³⁴ Transformaciji partija i partijskog sistema doprinosi i tekući društveni i kulturni strukturni proces individualizacije koji je u velikoj meri urušio društveno obuhvatne potkulturne granice koje su mnoge partije snažno vezivale za određene potkulturne zajednice definisane podelom rada, veroispovešću ili ideologijom (Katz i Mair 1995). Individualizacija je učinila pojedince strukturno i kulturno “dostupnijim” i potencijalno otvorenijim za pozivanja na “narod” kao celinu kojom se zaobilaze etablirane partije i druge posredničke institucije.³⁵

342 Sveprisutna “medijalizacija politike” (Mazzoleni i Schulz 1999), sve intenzivnija komercijalizacija medija i ubrzani razvoj novih tehnologija komunikacije takođe su učinili političare manje zavisnim od partija, kao i spremnijim (i sposobnijim) da se direktno obraćaju “narodu”. Oni to čine koristeći strategije “automedijalizacije” kojima *eksploatišu* etablirane medije – u čemu jednako učestvuju politički akteri i sami mediji – a odnedavno i *zaobilaze* etablirane medije koristeći Tviter i druge društvene mreže.³⁶ Medijalizacija politike i komercijalizacija medija takođe doprinose razvoju populističkog stila političke komunikacije koji odgovara populističkom stilu kojim mediji prate politiku: stilu za koji su karakteristični pojednostavljivanje, dramtizacija, konfrontacija, negativni stavovi, emocije, personalizacija i vizuelizacija (Mazzoleni i Schulz 1999; Esser 2013, str. 171-172). Takve tendencije (i literatura o medijalizaciji) postojale su i pre interneta, ali danas su pojačane i kvalitativno transformisane zahvaljujući mogućnostima koje pružaju društveni mediji i digitalna hiperpovezanost.

34 Chiaramonte i Emanuele (2015) konstatuju da su se obe dimenzije izborne neizvesnosti znatno pojačale u poslednjih četvrt veka u zapadnoj Evropi; nestabilnost je još veća u istočnoj Evropi. Naravno, postoje značajne razlike od jedne do druge zemlje: u zapadnoj Evropi kolaps tradicionalnih partija i deinstitucionalizacija partijskih sistema najizraženija je u Italiji, Grčkoj, Holandiji, Španiji i (u poslednje vreme) Francuskoj.

35 Individualizacija je bila naročito upadljiva u poslednjih pola veka u nekada “segmentiranim” društvima Austrije, Belgije i Holandije, mada je to, naravno, mnogo širi i dugotrajniji proces. Mada individualizacija uključuje neki oblik strukturnog i kulturnog izmeštavanja (naročito u društvima koja su bila strukturno i kulturno visoko segmentirana), to ne mora nužno podrazumevati onu vrstu atomizacije, anomije, društvene neorganizovanosti i podložnosti demagoškim manipulacijama koje su naglašavali rani teoretičari južnoameričkog populizma. O refleksivnoj individualizaciji kao centralnom elementu pozne modernosti, vidi Beck i Beck-Gernsheim 2002.

36 O recipročnoj zavisnosti Trampa i medija vidi Gitlin (2016).

Poslednji srednjoročni trend koji otvara nove mogućnosti za bujanje generičkog populizma je rastuća tehnička, ekonomska i pravna složenost i neprozirnost upravljačkih struktura i sve veća distanca između građana i najvažnijih mesta kolektivnog odlučivanja. To je evidentno u snaženju upravljačkih agencija – i lobističkih grupa koje mogu da im pristupe – na račun izabranih zakonodavnih tela, uz sve naglašenije oslanjanje na tehničku ekspertizu u tekućim procesima zakonskog uređivanja, i – bar u Evropi – sužavanju obima nadležnosti nacionalnih država delegiranjem ključnih kompetencija na EU, čime se strukturno znatno sužavaju mogućnosti demokratske kontrole. Pošto svaki od tih trendova izmešta određena pitanja van područja demokratskog odlučivanja, oni omogućuju populistima da istupe sa obećanjem repolitizacije depolitizovanih domena zajedničkog života.³⁷

Složenost, neprozirnost i udaljenost upravljačkih struktura takođe idu naruku populističkim zahtevima za povratak jednostavnosti, transparentnosti, neposrednosti i direktnoj odgovornosti, kao i populističkim osporavanjima ekspertskih autoriteta.³⁸ Kao i pomenuti društveni proces individualizacije, to je dugoročan proces koji se ne ograničava samo na nekoliko poslednjih decenija. Kao što Calhoun (1988, str. 220) primećuje, mogućnosti za jačanje populizma koje otvara “navodna udaljenost centara moći od svakodnevnog života većine ljudi” zapravo su “endemski prisutne u modernim društvima i društvima u procesu modernizacije”. Razlog je to što doživljaj uplitanja sistema jednog stranog sveta u svakodnevni svet života (da pozajmimo Habermasove termine) proističe iz dugotrajnog procesa “širenja” razmere društvene organizacije, zbog čega indirektni društveni odnosi “posredovani tehnologijom i složenom organizacijom” (223) sve više dobijaju na značaju.

37 U jednom proširenom teorijskom izlaganju, Mouffe (2005, str. 51-55) za jačanje desničarskog populizma krivi hegemoniju dosledno liberalnog, konsenzualnog, depolitizovanog modela demokratije; vidi takođe Stavrakakis (2014).

38 Sve veća složenost upravljačkih struktura – i sve složenija međuzavisnost društvenog, ekonomskog i političkog života u širem smislu – podstiče populističke zahteve za jednostavnošću, transparentnošću i neposrednošću i uvećava skepticizam pred tvrdnjama eksperata, dok istovremeno doprinosi jačanju tehnokratskih zahteva da se prošire nadležnosti ekspertskog autoriteta. O populizmu i tehnokratiji kao komplementarnim kritikama partijske demokratije u doba kratkoročnog “elektoralizma”, složenih upravljačkih struktura i sveprisutne medijalizacije, vidi Caramani (2017).

Strukturne transformacije (2): ka protekcionističkom populizmu

Demografske, ekonomske i kulturne transformacije otvorile su mogućnosti za preciznije uobličene populističke politike koje tvrde da štite “narod” i prihvaćeni način života od pretnji koje dolaze odozgo, spolja ili sa margina društva. Masovna imigracija u poslednjih pola veka – od koje veliki i sve veći deo potiče sa teritorija izvan Evrope – pružila je najdirektniji i najkozistentniji podsticaj protekcionističkom populizmu u Zapadnoj Evropi (a u manjoj meri i u SAD). Imigracija je promenila strukturu tržišta rada, znatno uvećala rasnu, etničku, jezičku i versku heterogenost stanovništva i postepeno i temeljno transformisala urbani javni prostor. To je otvorilo mogućnost za iznošenje tvrdnji o potrebi da se od migranata zaštite radna mesta, socijalna davanja, kulturni identitet i način života “naroda” – koji se ponekad tumači kao “starosedelački” ili “autohtoni” narod, a ponekad samo kao skup državljana – i u Evropi, naročito u poslednjoj deceniji, posebno od muslimana. I zaista, oblici antiimigrantskog populizma koji se oslanjaju na ekonomski i kulturni protekcionizam hronično su prisutni u većem delu Zapadne Evrope od devedesetih godina.³⁹

344

Otvaranje nacionalnih ekonomija za masovni priliv migranste radne snage deo je šireg skupa ekonomskih transformacija koje su odredile delimično preklapljene, ali ipak osobene oblike populizama u Zapadnoj Evropi i SAD. U odnosu na brz rast, relativnu stabilnost, jednakost i opšti prosperitet u prvim posleratnim dekadama, ekonomske transformacije u nekoliko poslednjih decenija otvorile su nov prostor za iznošenje tvrdnji o istupanju u ime “malih” ili “običnih ljudi” protiv “onih na vrhu”, kao i protiv spoljašnjih grupa i sila koje prete “našim” radnim mestima, “našem” prosperitetu, “našoj” ekonomskoj sigurnosti, “našem” načinu života. To je poznata litanija koja prati prelazak sa fordističkih na postfordističke načine proizvodnje, dramatičan rast dohodovne i imovinske nejednakosti, naglo, regionalno koncentrisano opadanje broja stabilnih, dobro plaćenih poslova u proizvodnji; ubrzavanje međunarodnog prometa roba, usluga i investicija, kao i radne snage, te prebacivanje rizika i odgovornosti na individue uvođenjem novih neoliberalnih modela upravljana. Zanimljivo je da socijaldemokratske partije nisu iskoristile političku šansu koju su te velike ekonomske promene donele. Umesto toga, njihov neoliberalni zaokret je ostavio otvoren prostor za ulazak nekih drugih partija, kako sa leve tako i sa desnice, koje su istupile sa populističkim ekonomskim programima.

³⁹ Za opširnije prikaze, vidi Betz (1994) i Kitschelt i McGann (1995). O politici “doma” i autohtonosti, vidi Duyvendak (2011) i Mepsc-
hen (2016). O nativizmu i populizmu, vidi Betz (2017).

Gornji opis važi jednako za SAD i Zapadnu Evropu. Ali institucionalna arhitektura Evropske unije omogućila je osoben fokus i proizvela privlačnu metu za ekonomske i kulturne oblike protekcionističkog populizma u Evropi. To traje već četvrt veka, još od održavanja burnih referenduma o Mastrohtskom sporazumu u Danskoj i Francuskoj 1992. godine. Evroskeptični populistički naglašavaju duboki demokratski deficit Evropske unije, nametanje državnih politika odozgo, kvazi-ustavno promovisanje tržišnih sloboda na račun svega drugog, čvrsto opredeljenje za degradiranje i u ključnim oblastima potpuno ukidanje nacionalnih granica, kao i položaj istovremeno “iznad” i “izvan” nacionalnih elektorata.⁴⁰

U domenu politike kulture, konkretnije, politike identiteta i razlike, novi talasi emancipatorskog liberalizma inicirani šezdesetih godina dvadesetog veka otvorili su prostor za usmeravanje populističkih napada na ideju o političkoj korektnosti i istupanje u ime simbolički zanemarene, obeščašćene ili obezvređene većine protiv navodnog privilegovanja manjina.⁴¹ S jedne strane, ograničavanje govora koji se smatra uvredljivim ili štetnim za manjine, za diskurse i prakse multikulturalizma, diverziteta, afirmativnu akciju i prava manjina,⁴² kao i optužbe protivnika takvih diskursa i praksi za rasizam, ksenofobiju ili islamofobiju, provociraju majoritističke istupe protiv percipiranog simboličkog uzdizanja i posebnog tretmana rasnih, etničkih i verskih manjina, bilo imigranata ili neimigranata. S druge strane, sve šire priznavanje prava LGBT populacije i stigmatizacija protivnika takvih prava kao

⁴⁰ O osobenom značaju postmastrihtskog procesa ubrzane evropeizacije za jačanje desničarskog populizma u Francuskoj, vidi Berezin (2009). O “prekomernoj konstitucionalizaciji” EU koja je tržišne slobode podigla na kvaziustavni nivo, vidi Grimm (2015). Izlivi evroskepticizma koji prethode Brexitu uključuju dansko odbijanje (i francusko prihvatanje s minimalnom većinom) Mastrohtskog sporazuma 1992. i francusko i dansko odbijanje Evropskog ustava 2005. Za koristan pregled literature o evroskepticizmu koja pretihodi Brexitu, vidi Vasilopoulou (2013).

⁴¹ O kulturnom protivudaru, vidi Bornschiefer i Kriesi (2013) i Inglehart i Norris (2016). Značaj časti, uvažavanja i poštovanja za Čajanku i Trampove sledbenike naglašava Hochschild (2016). Za prikaz savremenog populizma (sa posebnim naglaskom na podršku za Trampa i Brexit) kao projekta “obnove rentijerskih prava” koji se javlja kao reakcija na liberalni “projekat razaranja” tih prava radi prevazilaženja strukturnih prikraćenosti na osnovu rase, roda i etničke pripadnosti, vidi Jackson i Grusky (2017).

⁴² O “revoluciji manjinskih prava” poslednjih decenija, vidi Skrentny (2002).

homofobičnih ili (odnedavno) transfobičnih otvorili su prostor za istupe u odbranu tradicionalnih oblika braka i porodice i tradicionalnih rodnih i seksualnih normi nasuprot percipiranom simboličkom uzdizanju i posebnom tretmanu rodnih i seksualnih manjina.⁴³ To simboličko prevrednovanje nedavno je kulminiralo priznavanjem gej brakova i, u SAD, priznavanjem i implementacijom širokih prava transrodnih osoba pred sudovima, zakonodavnim telima i agencijama za građanska prava u okviru uprave za obrazovanje u Obaminoj administraciji.⁴⁴

Masovna imigracija, ekonomske promene i novi talasi emancipatorskog liberalizma mogu se prikazati kao projekti društveno, ekonomski i kulturno liberalnih elita. Zato takvi trendovi otvaraju nove puteve za populizam, i to na dva načina: pružanjem prilika za istupanje u ime “naroda” protiv elita i iznošenje tvrdnji o zaštiti “naroda” od pretnji koje dolaze spolja i sa margina.

Konvergencija kriza

346 Gore skicirani srednjoročni trendovi mogu pomoći u objašnjavanju rutinizacije uskog, generičkog, “pozadinskog” populizma u nekoliko poslednjih decenija. Oni pomažu i da se objasni sklonost političkih aktera da se direktno obraćaju “narodu” i usvajaju bar neke elemente populističkog stila komunikacije. Oni pomažu u objašnjavanju zašto antiimigracioni populist i (odnedavno) evroskeptične partije postaju strukturna odlika političkog pejzaža u većini evropskih zemalja. Takođe su korisni za tumačenje periodičnih populističkih izazova američkom političkom

43 U severnoj i zapadnoj Evropi – i naročito u Holandiji – emancipatorski liberalizam u domenu roda i seksualnosti prisutan je u kulturno protekcionističkoj populističkoj politici na jedan drugačiji način: “civilizacijski” populizam prihvata rodni i seksualni liberalizam kao centralni element (post-) hrišćanskog Zapada koji je suštinski neuskладiv sa islamom. O navodno liberalnim dimenzijama ovog civilizacijskog populizma, vidi Brubaker (2017).

44 U istočnoj centralnoj Evropi, populistička reakcija protiv emancipatorskog liberalizma ima drugačiji fokus i metu, jer desni populist iz ovog regiona, koje predvodi Viktor Orban, emancipatorski liberalizam shvataju ne samo ili bar ne primarno kao rezultat unutrašnjih zbivanja, već kao stranu ideologiju uvezenu sa Zapada koju nameće “Brisel”. Nacionalni populist iz ovog regiona vide emancipatorski liberalizam kao oblik neokolonijalne “civilizacijske misije” koja postavlja zahteve za uvođenje razvijenih sistema za zaštitu prava Roma, nacionalnih, rodnih i seksualnih manjina. O proširivanju EU i pravima gej populacije, vidi Mole (2016) i Sloomaeckers, Touquet i Vermeersch (2016).

establišmentu u poslednjih nekoliko decenija, od Džordža Volasa i Rosa Peroa do Pata Bjukenena, Čajanke i Pokreta za okupaciju Volstrita (Judis 2016).

Problem s ovim prikazom je u tome što se tako objašnjava previše. Ako svi ti trendovi otvaraju put populizmu, onda se moramo zapitati zašto populizam nije sveprisutan. Tumačenje populizma kao diskurzivnog i stilskog repertoara – i kao pitanja stepena umesto kao oštro omeđene pojave koja je ili prisutna ili odsutna – nudi mogućnost da ovu teškoću zaobiđemo. U nekoliko poslednjih decenija, prepletene transformacije politike, društvenih struktura i medija sa jedne strane i etnokulturne demografije, ekonomije i politike kulture sa druge strane stvorile su mogućnost i dale podsticaj gotovo *svim* političarima da u *nekim* kontekstima koriste *neke* elemente populističkog repertoara. Ipak, “širi” oblici populizma, oni koji koriste pun opseg elemenata tog repertoara, *nisu* hronični ili sveprisutni. Populistički repertoar je zaista hronično *raspoloživ* u savremenim demokratskim kontekstima, ali nije hronično ili uniformno *aktiviran*: koristi se neujednačeno. Kao što sam tvrdio napred, kulturna rezonantnost i politička delotvornost različitih elemenata repertoara uvek variraju u zavisnosti od političkog, ekonomskog i kulturnog konteksta.

Šta onda može objasniti populističku konjunkturu prisutnu tokom poslednjih godina? Zašto sada, a ne u bilo kom drugom trenutku u nekoliko poslednjih decenija? Verujem da je u nekoliko poslednjih decenija došlo do konvergencije više nezavisnih kriza, čime je stvorena “savršena oluja” koja otvara vrata populizmu na dosad neviđen način, naročito onim oblicima desnog populizma koji objedinjuje ekonomski, kulturni i bezbednosni protekcionizam.

Ipak, moram naglasiti da ideja o krizama koje konvergiraju u savršenu oluju nije bezazlena. Tako rizikujemo naturalizaciju ideje krize i potvrdu novinarskog klišeja da je populizam samo reakcija na krizu. Ali “kriza” nije neutralna kategorija u analizi društva; to je kategorija društvene i političke prakse koja se mobilise da bi se obavio određeni politički posao (Brubaker 2011, str. 252n12). Kao interpretativni okvir i retorički oblik, “kriza” ne prethodi i nije nezavisna od populističke politike; ona je centralni *deus* populističke politike (Moffitt 2016; Stavrakakis, Katsambekis, Kioupkiolis, et al. 2017) – i, naravno, ne samo populističke.⁴⁵ U politici (kao i u novinarstvu ili akademskim radovima) retorika “krize”

⁴⁵ Stavrakakis, Katsambekis, Kioupkiolis, et al. (2017) prihvataju Moffitovo naglašavanje konstruisanja, predstavljanja i izvođenja kao elemenata krize i ukazuju na ranije tretiranje ove teme kod Haya (1995) i – u vezi s proučavanjem populizma – kod Laclaua (2005b). Ipak, u njihovom prikazu, kriza nije *samo* konstruisanje, predstavljanje i izvođenje: oni prate Lakloa u nastojanju da teorijski objasne odnos iz-

je sredstvo privlačenja pažnje, oznaka urgentnosti, izraz stava da vanredna vremena zahtevaju vanredne mere. Uz saučešće etablirane alternative i društvenih mreža, politički akteri krizu konstruišu, prikazuju, intenziviraju, dramatišu i tako doprinose stvaranju krize na koju navodno *reaguju*. To, naravno, ne znači da populistički (ili drugi politički akteri) mogu stvoriti krizu ni iz čega; prvo moraju imati pogodan materijal s kojim će raditi. Ali populizam buja na podlozi krize. Zato je važno držati na umu da je “kriza” zapravo sporan interpretativni okvir, a ne neutralni opisni termin. Kada govorim o seriji povezanih kriza, mislim na konvergirajući skup situacija koje su najšire *tumačene i prikazivane* kao krize, ne samo od strane onih političkih aktera koji se obično smatraju populistima, već i od strane drugih političkih aktera i medija, uključujući i etablirane medije.

348 Finansijski krah i Velika recesija u Evropi bili su pojačani krizom državnog duga i dubokom institucionalnom krizom evrozona i same Evropske unije (Offe 2016, str. 16–31). Katastrofalne posledice univerzalnog kalupa koji je monetarna unija nametnula dužnicima i zemljama sa deficitom produbljene su nespremnošću zemalja poverilaca (naročito Nemačke) da socijalizuju dug i insistiranjem na sprovođenju mera štednje kao preduslovu za dalju finansijsku pomoć. To je pogoršalo i produžilo masovnu nezaposlenost. To je takođe direktno izazvalo levičarsku populističku reakciju pokreta Indignados koji se usprotivio merama štednje i partije Podemos koja ga je nasledila u Španiji, kao i transformaciju Sirize iz marginalnog radikalno levičarskog pokreta u vladajuću populističku partiju u Grčkoj – koja je u julu 2015, kada su grčki glasači na podsticaj Sirize odbacili uslove Trojke za dalje pružanje finansijske pomoći, dovela u pitanje samo postojanje evrozona.⁴⁶

Ali ekonomska kriza baca dugačku senku: njeni efekti su se osutili i daleko izvan najteže pogođenih zemalja i osećali su se još dugo posle vrhunca napetosti zbog duga.⁴⁷ Kriza je revitalizovala desnicu isto koliko i levicu. Širom Evrope i Severne Amerike populistički su iskoristili krizu da dramatišu ekonomsku nesigurnost i nejednakost, da mobilizuju ekonomsku anksioznost i ukažu na razorne efekte neoliberalne globalizacije. Izgradili su rezonantan protivnarativ kojim se naglašava

među objektivnih i subjektivnih momenata krize ili, kako to formulišu Sum i Jessop (2015, str. 40), “dijalektike semioze i materijalnosti”.

46 O Podemosu, vidi Kiouupkiolis (2016); o Sirizi, Katsambekis (2016) i Stavrakais i Siomos (2016). Za levičarske populističke reakcije uopšte, vidi Stavrakakis (2014).

47 Za varijacije po regionima i zemljama unutar Evrope u pogledu učinaka ekonomske krize u domenu populističke politike, vidi zbornik koji su uredili Kriesi i Pappas (2015) u kojem je obuhvaćen period do 2013.

potreba da se zaštite radna mesta i tržišta u zemlji. Taj protivnarativ je iskorišćen u kampanji za Brexit i Trampovoj predsedničkoj kampanji, kao i u pobunama koje su organizovali Sanders i Melanšon. Isti protivnarativ izražen je i u pomeranju ka protekcionizmu u većini evropskih nacionalno-protekcioniističkih partija. Ove partije se sve više okreću onom delu biračkog tela koji je otuđen neoliberalnim zaokretom socijaldemokrata (i Demokratske partije u SAD).⁴⁸

Izvan Španije i Grčke, populističku reakciju je najdirektnije i najočividnije izazvala evropska izbeglička kriza 2015. godine. Retorika “krize” proizvedene migracijom i prilivom azilanata u Evropu i Severnu Ameriku, naravno, nije ništa novo. I mada je broj imigranata 2015. godine bio veliki, objektivno nije bio nesavladiv: brojka od 1,3 miliona podnetih zahteva za azil u zemljama EU gotovo je dvostruko veća od prethodno zabeleženog najvećeg broja zahteva (1992), ali to je i dalje samo jedna četvrtina jednog procenta stanovništva EU.⁴⁹ Čak i u Nemačkoj, gde je neto priliv imigranata (azilanata i ostalih) dostigao 1,1 milion 2015. godine, to je manje od 1,4 odsto broja stanovnika Nemačke i ne predstavlja veliki skok u odnosu na 800.000, koliko je zabeleženo 1992.⁵⁰ Ipak, navala izbeglica iz Sirije, Iraka, Avganistana i drugih zemalja 2015. godine otvorila je brojne mogućnosti za dramaturgiju – i televizualizaciju – opšteg utiska da granice niko ne kontroliše, slika mnoštva stranaca ne samo na kapijama, već i unutar zemlje, apokaliptičnih narativa o Evropi pod opsadom naizgled bezbrojnog mnoštva očajnih muškaraca, žena i dece, ljudi spremnih da rizikuju smrt na moru i nasilje i eksploataciju u rukama krijumčara da bi stigli u obećanu zemlju, Nemačku ili Švedsku. U kontekstu evropskih nacionalno-populističkih diskursa koji se prethodnu deceniju i po sve više fokusirao na pretnju “islamizacije”, činjenica da su mnogi od azilanata bili muslimani činila je sliku muslimanske “invazije” još delotvornijom.

48 O podršci radničke klase za evropske desničarske populističke partije, vidi Rydgren (2013).

49 Vidi <http://www.pewglobal.org/2016/08/02/number-of-refugees-to-europe-surges-to-record-1-3-million-in-2015/>; <http://www.pewglobal.org/2016/08/02/appendix-a-asylum-applications-1985-through-2015>. Približno jedan milion Sirijaca koji su zatražili azil u Evropi poslednjih godina čini samo jednu petinu broja Sirijaca koji su registrovani kao izbeglice u Turskoj, Egiptu, Iraku, Jordanu i Libanu.

50 <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/2154/umfrage/entwicklung-der-zu-und-fortzuege-in-deutschland-seit-1987/>.

Najdirektniji politički efekti izbegličke krize osetili su se u Nemačkoj, Švedskoj i Mađarskoj. U Nemačkoj, kriza je istovremeno proizvela trenutak nesvakidašnje otvorenosti (odluka Angele Merkel u septembru 2015. da otvori granice Nemačke svim azilantima koji su putovali preko Mađarske i Austrije⁵¹ i uzorna reakcija nemačkog civilnog društva) i snažnu reakciju protiv takve otvorenosti. Ta reakcija se manifestovala, između ostalog, transformacijom Alternative za Nemačku iz neoliberalne “profesorske partije” u antiimigrantsku, antimuslimansku populističku partiju koja je ostvarila dramatične izborne uspehe na lokalnim izborima 2016. godine (Goerres et al. 2017) i saveznim izborima 2017. U Švedskoj, koja je 2015. primila više izbeglica po glavi stanovnika nego Nemačka, naglo je skočila popularnost radikalno desničarske i antiimigranste partije švedskih demokrata (Rydgren i Van der Meiden 2016), pa su ispitivanja javnog mnjenja izvršena krajem leta pokazala da sada imaju podršku skoro četvrtine stanovništva, gotovo isto koliko i dugo dominantna Socijaldemokratska partija. U Mađarskoj, jednoj od glavnih stanica na zapadnobalkanskoj ruti, premijer Viktor Orban je preuzeo inicijativu izgradnjom ograda od bodljikave žice, što su ubrzo učinili i ostali. Orban se prikazuje kao usamljeni lider koji je prihvatio zadatak da sačuva Evropu od nje same, a posebno od onoga što opisuje kao evropski “samoubilački liberalizam”.⁵²

Kao i ekonomska kriza, izbeglička kriza baca dugačku senku: njene posledice su se osetile širom Evrope i van nje. Sledeći Orbanov primer, vodeći političari u Poljskoj, Slovačkoj i Češkoj prihvatili su virulentnu antimusliman-

51 To je u praksi značilo da je Nemačka odlučila da dozvoli podnošenje zahteva za azil onim izbeglicama koji su do granice Austrije i Nemačke stigli preko Mađarske i Zapadnog Balkana, iako je takve aplikacije mogla i da odbije jer su Austrija i Mađarska takođe bezbedne zemlje, a načelo “bezbedne treće zemlje” omogućuje zemljama da odbiju prijem azilantima koji se mogu vratiti u prethodno posećenu zemlju koja se zvanično smatra bezbednom. (Grčka takođe ima zakonski status bezbedne zemlje. Kao prva zemlja ulaska u EU za ogromnu većinu onih koji su zatražili azil u Nemačkoj 2015, Grčka bi prema Dablinskim pravilima koja regulišu navodno jedinstvenu evropsku proceduru pružanja azila bila dužna da obradi njihove zahteve za azil. Međutim, pošto je nerazvijena infrastruktura Grčke u ovoj oblasti bila preopterećena i pre krize 2015, države EU ne insistiraju na primeni Dablinskih pravila u slučaju Grčke još od 2011.)

52 Za Orbanovu izjavu o “samoubilačkom liberalizmu”, vidi <http://budapestbeacon.com/public-policy/orban-hungarys-sovereignty-depends-on-receiving-eu-funds/27582>.

sku i antiimigrantsku retoriku. Premijer Slovačke, na primer, koji je nominalno socijaldemokrata obećao je da zemlja neće primiti “nijednog muslimana”.⁵³ U Austriji, još jednoj važnoj stanici na putu do Nemačke i severnih zemalja, podrška za radikalno desničarsku, antiimigrantsku Partiju slobode naglo je porasla i ona je redovno bila na vrhu lista popularnosti od leta 2015. do leta 2017. Isto važi za Partiju za slobodu Gerta Vildersa u Holandiji, koja žestinom antimuslimanske retorike odskaače čak i na populističkoj desnici (Vossen 2016); Vilders je bio u vođstvu u ispitivanjima javnog mnjenja gotovo dve godine, sve do nekoliko sedmica pred parlamentarne izbore u martu 2017. Strah da su granice izvan kontrole bio je suštinski važan za konstelaciju raspoloženja koja je omogućila Brexit: dosta se pisalo o posteru Partije za nezavisnost UK korišćenom za vreme kampanje na kojem je bila prikazana fotografija mnoštva izbeglica na hrvatsko-slovenačkoj granici sa sloganom: “Tačka pucanja: EU nas je sve izneverila”.⁵⁴ Kriza je odjeknula i na drugoj strani Atlantika: Tramp je odluku Angele Merkel da poželi dobrodošlicu izbeglicama opisao kao “ludost”, jer sirijske izbeglice mogu poslužiti kao “trojanski konj za ISIS”.⁵⁵

Izbeglička kriza – kao i ekonomska pre nje – izazvala je širu krizu evropskih institucija (Offe 2016, str. 136–146). Dablinski sistem koji reguliše prijavljivanje za azil već je preopterećen, a Šengenski sporazum o slobodnom kretanju unutar EU našao se na ivici kolapsa, možda konačnog. Sloboda kretanja je bila jedan od najpopularnijih aspekata evropske integracije. Ali njegova politička održivost zavisila je od efikasne kontrole spoljnih granica Unije. Dramatizovanjem poroznosti spoljnih granica, izbeglička kriza je podstakla populiste da prihvate radikalnije oblike evroskepticizma.

Izbeglička kriza u leto 2015. bila je samo najvidljivija i najdramatičnija faza šire izbegličke krize. Kao i SAD i druge bogate zemlje, Evropska unija je u nekoliko poslednjih decenija razvila složen sistem eksteritorijalne “daljinske kontrole” – da upotrebimo izraz Aristida Zolberga (1999) – da bi neželjene imigrante držala na distanci (vidi takođe Guiraudon 2003; Zaiotti 2016). Poznat primer je krhki – i, naravno, normativno problematični – sporazum o sprečavanju prolaska izbeglica

53 <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/islam-has-no-place-in-this-country-says-slovakian-prime-minister-weeks-before-it-takes-over-eu-a7052506.html>.

54 <https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/16/nigel-farage-defends-ukip-breaking-point-poster-queue-of-migrants>.

55 <http://www.cbsnews.com/news/face-the-nation-transcripts-october-II-2015-trump-carson/>.

kroz Tursku zaključen u martu 2016. sa Erdoganom, premijerom Turske. Manje je poznata istorija saradnje sa Marokom, Tunisom i Libijom radi sprečavanja prelaska morskim putem u Italiju i Španiju (kao i pokušaja da se spreče izbeglice da pređu preko ograda španskih enklava Seuta i Melilja na severu Maroka). Takva saradnja je uvek bila rizična, da ne govorimo o političkim i moralnim pitanjima koja se tako otvaraju. Ali glavna karika u tom sistemu popustila je s kolapsom državne uprave u Libiji. Broj prelazaka morem na Siciliju i malo italijansko ostrvo Lampeduzu naglo je porastao posle 2014, kao i podrška za radikalno antiimigrantsku Severnu ligu. Porastao je i broj nastradalih na moru i dostigao rekordni nivo od 5.000 poginulih tokom 2016. godine.⁵⁶

Talas terorističkih napada 2015. doneo je treći ključni element “savršene oluje”. Ti napadi se moraju postaviti u komparativnu i istorijsku perspektivu: u kontekstu nove faze militantnog transnacionalnog džihadizma koja je počela kao reakcija na sovjetsku invaziju na Avganistan 1979, ali i u kontekstu uspona i pada različitih oblika domaćeg nacionalističkog i levičarskog terorizma u Evropi u drugoj polovini dvadesetog veka koji je dostigao vrhunac sedamdesetih i osamdesetih. Ukupan broj žrtava u novim napadima u Evropi i Americi, približno 400,⁵⁷ znatno je manji od gotovo 3000 ubijenih u napadu 11. septembra ili približno 2.500 žrtava za koje su odgovorne IRA i ETA u velikoj Britaniji i Španiji,⁵⁸ što je takođe gotovo zanemarljivo mali broj u poređenju sa brojem žrtava napada izvedenih širom sveta.

Ipak, povećana učestalost i simbolički odjek napada u Parizu, Briselu, Berlinu, Londonu, Kopenhagenu, Stokholmu i Barseloni, kao i ogromna medijska pažnja koju su privukli, omogućili su populističkoj desnici da izgradi i dramatičnije osećaj nesigurnosti i ranjivosti. Napadi su im omogućili da šmitovsku političku semantiku prijatelja i neprijatelja udruže sa hangtintonovskom tezom o sukobu civilizacija invokacijama rata između radikalnog islama – ili ponekad islama u celini – i Zapada.

To se na najneposredniji i najdirektniji način odigralo u Francuskoj, gde su bili koncentrisani poslednji napadi i gde je vanredno stanje, zvanično pro-

⁵⁶ <https://missingmigrants.iom.int/mediterranean>.

⁵⁷ Za broj ubijenih u terorističkim napadima u Evropi od 1970. do 2016, vidi grafikon na adresi <http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2017/03/terrorism-timeline>.

⁵⁸ Za broj ubijenih u terorističkim napadima u Evropi od 1970. do 2016, vidi grafikon na adresi <http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2017/03/terrorism-timeline>.

glašeno posle napada na Bataklan u novembru 2015, produžavano šest puta.⁵⁹ Ali kao i ekonomska i izbeglička kriza, teroristički napadi bacaju dugačku senku; oni stvaraju obilje prilika za političke aktere širom Evrope i Severne Amerike da razvijaju i dramtizuju nesigurnost. I dok se napad 11. septembra i spektakularni napadi u Madridu 2004. i Londonu 2005. tumače kao jedinstveni i neponovljivi događaji, aktuelni talas napada može se uplesti u narativ o hroničnoj i endemskoj nebezbednosti, naročito u kontekstu “slobodnih strelaca” inspirisanih džihadističkom propagandom koji mogu izvoditi napade sami ili uz minimalnu logističku podršku, kao i uz procene da je približno dve ili tri hiljade mladih Evropljana – uglavnom useljenika druge generacije – otputovalo u Siriju da se pridruži jedinicama ISIS-a.

Savršena oluja je nastala *udruživanjem* – ili bolje rečeno, aktivnim, diskurzivnim *stapanjem* ili *povezivanjem* – ekonomske, izbegličke i bezbednosne krize i ekonomskih, demografskih, kulturnih i fizičkih nesigurnosti i anksioznosti koje su politički akteri i mediji bili u prilici da dramtizuju, televizualizuju i emocionalizuju upravo zahvaljujući pomenutim krizama. Populistička desnica širom Evrope, na primer, iskoristila je napad na voz u blizini Vurcbuga, ispred mesta održavanja muzičkog festivala u Ansbahu i na božićnoj pijaci u Berlinu – koje su izveli počinioci prijavljeni za azil u Nemačkoj – da povežu izbegličku krizu sa terorizmom. Seksualni napadi u novogodišnjoj noći u Kelnu 2015 – koje su prema policijskim izvorima uglavnom počinili muškarci iz severne Afrike i sa Bliskog istoka od kojih je približno polovina stigla u Nemačku 2015. godine – omogućili su evropskoj populističkoj desnici, kao i Donaldu Trampu, da otvorenost prema izbeglicama poveže sa slomom javnog reda i bezbednosti i dramtizuje vezu između etnoreligijske demografije, kulturne razlike i fizičke ugroženosti.⁶⁰

Na još širem planu, u kampanji za Brexit, predsedničkim kampanjama Donalda Trampa i Marin le Pen – i pored evidentnih razlika – ekonomski, etnodemografski i kulturni strahovi, kao i strahovi vezani za kriminal i terorizam, povezani su u nov i rezonantan narativ. Taj narativ je definisao opoziciju između *otvorenog* i

59 Predsednik Makron se obavezao da ukine vanredno stanje, ali novi predloženi antiteroristički zakoni koji treba da zamene vanredno stanje uvode izvestan broj mera bezbednosti koje su dosad bile dozvoljene samo u periodima vanrednog stanja. Vidi <https://www.theatlantic.com/international/archive/2017/07/will-frances-state-of-emergency-become-permanent/532848/>.

60 Za pregled policijske analize novogodišnjeg nasilja, vidi <http://www.sueddeutsche.de/politik/uebergrippe-in-koeln-frauen-wurden-opfer-von-silvester-gewalt-1.3072064>.

zatvorenog ili unutrašnjeg i spoljašnjeg kao važniju od razlike između *levice i desnice*.⁶¹ U tom suštinski protekcinističkom narativu, osnovni imperativ je zaštita “naroda” – ekonomska, demografska, kulturna i fizička – od neoliberalne ekonomije, otvorenih granica, kosmopolitske kulture i “otvorenog društva”, što sve, navodno, favorizuju ekonomske, političke i kulturne elite na nacionalnom i evropskom nivou.

Kampanje za Brexit, Trampa i Le Pen obećavale su zaštitu i oživljavanje omeđenih nacionalnih ekonomija ugroženih “divljačkom globalizacijom” i slobodnim kretanjem roba, rada i kapitala preko nacionalnih granica. Obećana je odbrana nacionalne – kao i evropske i hrišćanske – kulture i identiteta od razblaživanja ili uništavanja vanevropskom imigracijom velikog obima.⁶² Obećali su i da će zaštititi javni red i bezbednost od pretnji, kako spoljašnjih tako i unutrašnjih – kao i od elite koja je prikazana kao preblaga u reakcijama na kriminal i terorizam, potčinjena imperativima političke korektnosti i zabludama multikulturalizma i nedovoljno poznata sa pretnjom radikalnog islama.

Poslednji element savršene oluje je kriza javnog znanja na koju ukazuju debate o lažnim vestima, alternativnim činjenicama i vremenu posle istine. Preobilje i naizgled demokratska hiperdostupnost “informacija” u hiperpovezanom digitalnom ekosistemu, produbljena umnožavanjem dezinformacija koje se plasiraju radi profita ili kao popaganda (Persily 2017, str. 67-68) oslabili su autoritet posredničkih institucija koje proizvode i distribuiraju znanje: univerziteti, nauka i štampa. Zbog toga se nad svaku tvrdnju o posedovanju znanja nadnosi oblak sumnje.

Strahovi zbog konvergiranja medija, komercijalnih interesa i novih komunikacijskih tehnologija sežu u prošlost više od jednog veka, a u prethodnim pasusima sam opisao kako su medijatizacija politike i komercijalizacija medija proširile mogućnosti za jačanje populizma tokom poslednjih decenija. Ali poslednjih godina, sa širenjem korišćenja pametnih telefona i društvenih mreža koje su gotovo sveprisutne, odigrala se jedna suštinska promena.⁶³ Trampovo spektakularno kori-

61 O pojavi novih dimenzija političke konkurencije u Evropi koja je određena različitim iskustvima i stavovima prema globalizaciji, vidi Kriesi et al. (2006) i Azmanova (2011).

62 Kampanja za Brexit se fokusirala prvenstveno na unutarevropsku migraciju, a pratila ju je i zabrinutost izazvana vanevropskom imigracijom (naročito muslimana), kao što pokazuju napred pomenuti kontroverzni plakat sa izbeglicama i tvrdnje da bi ostajanje u EU izložilo Britaniju masovnoj imigraciji iz Turske.

63 Nekoliko statističkih podataka iz SAD ilustruju koliko je ta promena bila velika i nagla. Udeo stanovništva SAD starijeg od 14 godina koje poseduje pametni telefon porastao je sa svega 11 odsto krajem

šćenje Tvitera za direktno obraćanje velikoj masi aktivnih sledbenika i zaobilaznje i denunciranje etabliranih medija – čak i onda kada je vešto eksploatisao zavisnost medija od njegove javne figure i koristio Tviter da proizvede vesti kojima etablirani mediji nisu mogli da odole – pre samo nekoliko godina ne bi bilo moguće.

Kriza javnog znanja otvara vrata populistima – a posebno, u sadašnjoj konjunkturi, populističkoj desnici. To je dobra prilika za dalje potkopavanje i dis-kreditovanje štampe. I to je prilika za generisanje i širenje ne samo “alternativnih činjenica”, već i čitavog alternativnog pogleda na svet koji nije samo zaštićen od svakog osporavanja nego dobija i obilje potvrda kontinuiranim prilivom novih “in-formacija”. Hiperpovezanost u ekosistemu digitalnih medija uvećava performativnu moć populističkog diskursa: moć stvaranja ili bar produbljivanja upravo onih kriza na koje populistu navodno reaguju, kao i moć da zaoštire i prodube upravo one po-dele – između “naroda” i “elite”, i naročito između insajdera i autsajdera – koje populistu navodno dijagnostikuju i osuđuju.

2008. na 75 odsto krajem 2014. U istom periodu došlo je do ek-splzivnog rasta društvenih mreža. Svega 10 odsto stanovnika SAD je redovno koristilo Fejsbuk 2008, da bi samo četiri godine kasnije taj udeo porastao na polovinu ukupne populacije (a među mladima i više, naravno). Globalno, Fejsbuk je krajem prošle godine imao deset puta više korisnika – oko dve milijarde – nego 2009. Broj korisnika Tvitera u SAD uvećao se više od šest puta od 2010. do 2014, sa 10 na 63 miliona. Među Amerikancima mlađim od 50 godina danas je veći broj onih koji vesti prate na internetu nego na televiziji. O pametnim telefonima, vidi <https://www.comscore.com/Insights/Blog/US-Smartphone-Penetration-Surpassed-80-Percent-in-2016>. Podaci o Fejsbuku za 2011. (160 miliona u SAD), a prema brojkama iz IPO dokumentacije, preuzeti su sa adrese <http://www.zdnet.com/article/facebook-ipo-by-the-numbers/>; podaci za septembar 2008. preuzeti su sa adrese <http://www.adweek.com/digital/latest-data-on-us-facebook-age-and-gender-demographics/>. Za globalne podatke o korišćenju Fejsbuka, vidi <https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/>. Podaci o Tviteru preuzeti su sa adrese <https://www.statista.com/statistics/274564/monthly-active-twitter-users-in-the-united-states/>. O izvorima vesti, vidi <http://www.journalism.org/2016/07/07/pathways-to-news/>.

ZAKLJUČAK

Napred sam već rekao da moj strukturni prikaz srednjoročnih trendova koji vode u populizam objašnjava previše. Moj prikaz konjunktive konvergentnih kriza objašnjava i premalo i previše. Objašnjava premalo u tom smislu što ta krajnje uopštena skica – koja se iz razloga prostornih ograničenja nužno oslanja na apstrahovanje komplikovanih partikularnosti i kontingencija vremena, prostora i situiranog delovanja – ne može objasniti suštinske varijacije u stepenu i obliku populističke politike koje su primetne u Evropi i Severnoj Americi. Objašnjava previše u tom smislu što bi na osnovu nje – kao i mog prikaza srednjoročnih trendova – čitalac mogao očekivati da oko sebe vidi samo populizam i ništa osim populizma.

356 A ipak, naravno, populizam nije svuda jednako izražen, čak i u ovom izrazito populističkom trenutku. U zaključku bih želeo da izložim razmišljanja o tri faktora koji populizam možda čine fenomenom koji sam sebe ograničava (Taggart 2004, str. 276, 284) umesto fenomenom koji sam sebe hrani. Prvi je ono što ću nazvati *krivolovom*. Kao što je često naglašavano (vidi Joppke 2017 za noviji primer), oštre granice između populizma i nepopulizma ili čak antipopulizma ne postoje. Kako najvažnije teme tako i stiliska sredstva sa populističkog repertoara redovno preuzimaju i politički akteri “glavnog toka”, ponekad upravo da bi odgovorili na izazove populizma. Klasičan svežiji primer je poznato pismo holandskog premijera Marka Rutea “holandskom narodu” objavljeno u svim vodećim dnevnicima sedam nedelja pre izbora. Rute je koristio jednostavan, direktan jezik da bi objavio da razume nelagodnost koju oseća marljiva “tiha većina” zbog imigranata koji “zlopotrebljavaju našu slobodu” da bi se ponašali na načine koji “nisu prihvatljivi”. Pozvao je imigrante da “prilagode ponašanje ili napuste zemlju”.⁶⁴ Selektivnom i strateškom upotrebom populističkih figura, onako kako je Rute to učinio, etablirane partije mogu poraziti populističke izazivače – u ovom slučaju Gerta Vildersa, čija je partija prema anketama pred održavanje izbora bila u vođstvu.

⁶⁴ <https://www.vvd.nl/nieuws/lees-hier-de-brief-van-mark/>. Isto tako, u pokušaju da dopru do glasača naklonjenih Alternativi za Nemačku, Ministar unutrašnjih poslova Tomas de Mazier iz Hrišćansko-demokratske unije – većinskog partnera u nemačkoj velikoj koaliciji – objavio je članak u najtiražnijim nedeljnim novinama u kojem poziva na obnovu nemačke “Leitkultur” ili “temeljne kulture” i navodi neke od glavnih modusa ponašanja koji definišu tu kulturu: “Mi se predstavljamo imenom. Rukujemo se u znak pozdrava... Mi smo otvoreno društvo. Pokazujemo svoja lica. Mi nismo burka [Wir sind nicht Burka]”. *Bildam Sonntag*, 29. april 2017.

Drugo, mada populizam u doba krize buja i kriza ima dobru prođu kod glasača, to ne mora *uvek* biti slučaj. Kao što populistu “izvode” krizu, za druge političke aktere – na primer, Angelu Merkel ili Emanuela Makrona – možemo reći da “izvode” ne-krizu. To je jedan od načina da se razmišlja o čuvenoj izjavi Angele Merkel “mi to možemo” (“Wir schaffen das”) u vezi sa prihvatanjem i integracijom izbeglica 2015. U bici prikazivanja krize i prikazivanja ne-krize, kriza neće uvek pobediti. I naravno, materijali koji se koriste za kultivisanje i produbljanje predstave o krizi nisu uvek jednako delotvorni. Odsustvo – u trenutku pisanja ovog članka – većih napada u Francuskoj posle spektakularnih napada na redakciju lista Šarli Ebdo (januar 2015), Bataklan (novembar 2015) i Nicu (jul 2016), omogućuje Makronu da projektuje optimizam i prikaže ne-krizu. Nagli pad broja azilanata koji pristižu u Nemačku posle 2015. godine to isto omogućuje Angeli Merkel.

Treće i možda najvažnije ograničenje populizma je ono što ja nazivam ograničenjima začaranosti. Populizam zavisi od jedne vrste začaranosti: od “vere” u mogućnost predstavljanja i istupanja u ime “naroda”.⁶⁵ Populizam zavisi od afektivne investicije u politiku i još preciznije u ideju narodnog suvereniteta, vraćanja vlasti narodu. U isto vreme, naravno, populizam buja zahvaljujući *manjku vere* u funkcionisanje predstavničke politike, afektivnog *deinvestiranja* u politiku u uobičajenom smislu. Rezonantnost populističke retorike zavisi od polaganja prava na *izuzetnost*, tvrdnje o suštinskom razlikovanju od uobičajene politike. Ali ta tvrdnja se može diskreditovati. Tvrdnje o izuzetnosti nije lako odbraniti kada populistu dođu na vlast. Opojno obećanje o vraćanju vlasti u ruke naroda počinje da odzvanja šuplje. A afektivna investiranost u politiku se osipa, ostavljajući za sobom samo cinizam i nepoverenje – koji su sada usmereni na same populiste. Afektivna konstelacija koja *održava* populističku politiku može se pretočiti u konstelaciju koja *potkopava* populističku politiku isto koliko i druge oblike predstavničke politike. Ali to nam ne daje razlog da budemo samozadovoljni: cinizam i nepoverenje nisu dobra osnova za demokratski javni život. Ipak, najvažnije je ne precenjivati snagu populizma, isto kao što je važno ozbiljno ga shvatiti.

357

Objavljeno u elektronskom obliku u *Theory and Society*, 26. oktobra 2017.
<https://doi.org/10.1007/s11186-017-9301-7>

65 Vidi Canovan (1999), koji izvor rekurentne ranjivosti demokratije pred populističkim izazovima vidi u tenzijama između onoga što je Oukšat nazvao “politika vere” i “politika skepticizma”.

LITERATURA

- Abromeit, J., Chesterton, B. M., Marotta, G., & Norman, Y. (Eds.). (2015). *Transformations of populism in Europe and the Americas: history and recent tendencies*. London: Bloomsbury Academic.
- Aytaç, S. E., & Öniş, Z. (2014). Varieties of Populism in a Changing Global Context: The Divergent Paths of Erdogan and Kirchnerismo. *Comparative Politics*, 47(1), 41-59.
- Azmanova, A. (2011). After the Left-Right (Dis)continuum: Globalization and the Remaking of Europe's Ideological Geography. *International Political Sociology*, 5(4), 384-407. doi:10.1111/j.1749-5687.2011.00141.x
- Beck, U., & Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization: institutionalized individualism and its social and political consequences*. London ; Thousand Oaks, Calif: SAGE.
- Berezin, M. (2009). *Illiberal Politics in Neoliberal Times: Culture, Security and Populism in the New Europe*. Cambridge University Press.
- Betz, H.-G. (1994). *Radical right-wing populism in Western Europe*. New York: St. Martins Press.
- Betz, H.-G. (2017). Nativism Across Time and Space. *Swiss Political Science Review*. doi:10.1111/spsr.12260
- Biorcio, Robert. (2003). The Lega Nord and the Italian media system. In G. Mazzoleni, J. Stewart, & B. Horsfield (Eds.), *The media and neo-populism: a contemporary comparative analysis* (pp. 71-94). Westport, Conn.: Praeger.
- Bordignon, F. (2017, April 28). In and out: Emmanuel Macron's anti-populist populism. <http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2017/04/28/macron-anti-populist-populism/>. Datum pristupa: 26. jul 2017.
- 358 Bornschier, S., & Kriesi, H. (2013). The populist right, the working class, and the changing basis of class politics. In J. Rydgren (Ed.), *Class politics and the radical right* (pp. 10-30). London; New York: Routledge.
- Brubaker, R. (2011). Economic crisis, nationalism, and politicized ethnicity. In Calhoun, Craig & Derluigan, Georgi (Eds.), *The Deepening Crisis: Governance Challenges after Neoliberalism* (pp. 93-108). New York: Social Science Research Council and NYU Press.
- Brubaker, R. (2017). Between nationalism and civilizationism: the European populist moment in comparative perspective. *Ethnic and Racial Studies*, 40(8), 1191-1226.
- Calhoun, C. (1988). Populist Politics, Communications Media and Large Scale Societal Integration. *Sociological Theory*, 6(2), 219-241. doi:10.2307/202117
- Canovan, M. (1981). *Populism* (1st ed.). New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Canovan, M. (1984). "People", Politicians and Populism. *Government and Opposition*, 19(3), 312-327. doi:10.1111/j.1477-7053.1984.tb01048.x
- Canovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47(1), 2-16. doi:10.1111/1467-9248.00184
- Canovan, M. (2002). Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy. In Y. Meny & Y. Surel (Eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 25-44). London: Palgrave Macmillan UK.
- Canovan, M. (2005). *The people*. Cambridge ; Malden, MA: Polity.
- Caramani, D. (2017). Will vs. Reason: The Populist and Technocratic Forms of Political Representation and Their Critique to Party Government. *American Political Science Review*, 111(01), 54-67. doi:10.1017/S0003055416000538

- Chiaromonte, A., & Emanuele, V. (2015). Party system volatility, regeneration and de-institutionalization in Western Europe (1945-2015). *Party Politics*, 23(4), 376-388. doi:10.1177/1354068815601330
- Coleman, G. (2016, November 20). On Truth and Lies in a Pragmatic, Performative Sense (with my respects to Nietzsche) or why Reality Needs a Better PR Department. *Medium*. <https://medium.com/@BiellaColeman/on-truth-and-lies-in-a-pragmatic-performative-sense-with-my-respects-to-nietzsche-or-why-reality-5c8400bd9ac2>
- Collier, D., & Mahon, J. E. (1993). Conceptual "Stretching" Revisited: Adapting Categories in Comparative Analysis. *The American Political Science Review*, 87(4), 845-855. doi:10.2307/2938818
- Curato, N. (2017). Politics of anxiety, politics of hope: penal populism and Duterte's rise to power. *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, 35(3), 91-109.
- De Cleen, B., & Stavrakakis, Y. (2017). Distinctions and Articulations: A Discourse Theoretical Framework for the Study of Populism and Nationalism. *Javnost - The Public*. doi:10.1080/13183222.2017.1330083
- Diehl, P. (2011a). Populismus, Antipolitik, Politainment. *Berliner Debatte Initial*, 22(1), 27-39.
- Diehl, P. (2011b). Die Komplexität des Populismus : ein Plädoyer für ein mehrdimensionales und graduelles Konzept. *Totalitarismus und Demokratie*, 8(2), 273-291.
- Diehl, P. (2017). The body in populism. In R. Heinisch, C. Holtz-Bacha, & O. Mazzoleni (Eds.), *Political Populism: A Handbook*. Baden-Baden: Nomos.
- Duyvendak, J. W. (2011). *The Politics of Home*. London: Palgrave Macmillan UK. doi:10.1057/9780230305076
- Esser, F. (2013). Mediatization as a challenge: media logic versus political logic. In H. Kriesi (Ed.), *Democracy in the Age of Globalization and Mediatization* (pp. 155-176). London: Palgrave Macmillan.
- Fishelov, D. (1991). Genre theory and family resemblance—revisited. *Poetics*, 20(2), 123-138.
- Freeden, M. (1998). Is Nationalism a Distinct Ideology? *Political Studies*, 46(4), 748-765. doi:10.1111/1467-9248.00165
- Furedi, F. (2005, June 13). From Europe to America: the populist moment has arrived. *Spiked*. http://www.spiked-online.com/newsite/article/from_europe_to_america_the_populist_moment_has_arrived/810
- Furedi, F. (2016, November). Populism: a defence. *Spiked*. <http://www.spiked-online.com/spiked-review/article/populism-a-defence/19042>
- Gitlin, T. (2016, November 7). The Media Rapture of Donald Trump. *The American Prospect*. <http://prospect.org/article/media-rapture-donald-trump>. Datum pristupa: 15. avgust 2017.
- Goerres, A., Spies, D. C., & Kumlin, S. (2017). *The Electoral Supporter Base of the Alternative for Germany* (SSRN Scholarly Paper No. ID 2942745). Rochester, NY: Social Science Research Network. <https://papers.ssrn.com/abstract=2942745>
- Grimm, D. (2015). The Democratic Costs of Constitutionalisation: The European Case. *European Law Journal*, 21(4), 460-473. doi:10.1111/eulj.12139
- Guiraudon, V. (2003). Before the EU Border: Remote Control of the "Huddled Masses." In C. A. Groenendijk, E. Guild, & P. E. Minderhoud (Eds.), *In search of Europe's borders* (pp. 191-214). The Hague: Kluwer Law International.

- Hay, C. (1995). Rethinking Crisis: Narratives of the New Right and Constructions of Crisis. *Rethinking Marxism*, 8(2), 60-76. doi:10.1080/08935699508685442
- Hochschild, A. R. (2016). *Strangers in Their Own Land: Anger and Mourning on the American Right*. New York; London: New Press.
- Houwen, T. (2011). The non-European roots of the concept of populism. Sussex European Institute: Working paper no. 120. <https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=sei-working-paper-no-120.pdf&site=266>
- Inglehart, Ronald F., & Norris, Pippa. (2016). Trump, Brexit, and the rise of Populism: Economic have-nots and cultural backlash. HKS Working Paper No. RWP16-026. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2818659>
- Innerarity, D. (2010). *The Transformation of Politics: Governing in the Age of Complex Societies*. Brussels; New York: Peter Lang.
- Jackson, M., & Grusky, D. B. (2017). *A cultural theory of structural loss*. Unpublished paper.
- Jaffrelot, C. (2015). Narendra Modi and the power of television in Gujarat. *Television & New Media*, 16(4), 346-353.
- Jager, A. (2016). The Semantic Drift: Images of populism in post-war American historiography and their relevance for (European) political science. POPULISMUS Working Papers No. 3. <http://www.populismus.gr/wp-content/uploads/2016/07/WP3-jaeger-final-upload.pdf> Datum pristupa: 24. decembar 2017.
- Jansen, R. S. (2011). Populist Mobilization: A New Theoretical Approach to Populism. *Sociological Theory*, 29(2), 75-96. doi:10.1111/j.1467-9558.2011.01388.x
- Jansen, R. S. (2016). Situated political innovation: explaining the historical emergence of new modes of political practice. *Theory and Society*, 45(4), 319-360. doi:10.1007/s11186-016-9272-0
- Joppke, C. (2017). Erst die Moral, dann das Fressen. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, June 6.
- Judis, J. B. (2016). *The Populist Explosion: How the Great Recession Transformed American and European Politics*. New York, NY: Columbia Global Reports.
- Katsambekis, G. (2014). "Populism" against democracy or Europe against itself? *XPONOU online magazine*, (17). <http://www.chronosmag.eu/index.php/g-katsambekis-populism-against-democracy-or-europe-against-itself.html>. Datum pristupa: 22. avgust 2017.
- Katsambekis, G. (2016). Radical Left Populism in Contemporary Greece: Syriza's Trajectory from Minoritarian Opposition to Power. *Constellations*, 23(3), 391-403. doi:10.1111/1467-8675.12234
- Katsambekis, G., & Stavrakakis, Y. (2013, July 23). Populism, anti-populism and European democracy: a view from the South. *openDemocracy*. <http://www.opendemocracy.net/can-europe-make-it/giorgos-katsambekis-yannis-stavrakakis/populism-anti-populism-and-european-democr>. Datum pristupa: 18. avgust 2017.
- Katz, R. S., & Mair, P. (1995). Changing models of party organization and party democracy: the emergence of the cartel party. *Party politics*, 1(1), 5-28.
- Kazin, M. (1995). *The populist persuasion: an American history*. New York, NY: BasicBooks.
- Kioupkiolis, A. (2016). Podemos: the ambiguous promises of left-wing populism in contemporary Spain. *Journal of Political Ideologies*, 21(2), 99-120. doi:10.1080/13569317.2016.1150136

- Kitschelt, H., & McGann, A. J. (1995). *The radical right in Western Europe: a comparative analysis*. Ann Arbor, Mich: University of Michigan Press.
- Knight, A. (1998). Populism and Neo-Populism in Latin America, Especially Mexico. *Journal of Latin American Studies*, 30(2), 223-248.
- Knobl, Wolfgang. (2016). Über alte und neue Gespenster: historisch-systematische Anmerkungen zum "Populismus." *Mittelweg*, 36(6), 8-35.
- Kriesi, H. (2014). The Populist Challenge. *West European Politics*, 37(2), 361-378. doi:10.1080/01402382.2014.887879
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschie, S., & Frey, T. (2006). Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared. *European Journal of Political Research*, 45(6), 921-956. doi:10.1111/j.1475-6765.2006.00644.x
- Kriesi, H., & Pappas, T. S. (Eds.). (2015). *European populism in the shadow of the Great Recession*. Colchester, U.K: ECPR Press.
- Laclau, E. (1977). Towards a Theory of Populism. In *Politics and ideology in Marxist theory: capitalism, fascism, populism* (pp. 143-198). London: NLB.
- Laclau, E. (1980). Populist rupture and discourse. *Screen education*, 34, 87-93.
- Laclau, E. (2005a). Populism: What's in a Name? In F. Panizza (Ed.), *Populism and the mirror of democracy* (pp. 32-49). London ; New York: Verso.
- Laclau, E. (2005b). *On populist reason*. London ; New York: Verso.
- Lasch, C. (1996). *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*. W. W. Norton & Company.
- Mair, P. (2002). Populist Democracy vs Party Democracy. In Y. Meny & Y. Surel (Eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 81-98). London: Palgrave Macmillan UK.
- Mair, P. (2011). *Bini Smaghi vs. the Parties: Representative government and institutional constraints* (Working Paper). <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/16354>. Datum pristupa: 26. septembar 2017.
- Mazzoleni, G., & Schulz, W. (1999). "Mediatization" of Politics: A Challenge for Democracy? *Political Communication*, 16(3), 247-261. doi:10.1080/105846099198613
- McCargo, D. (2016). Duterte's Mediated Populism. *Contemporary Southeast Asia: A Journal of International and Strategic Affairs*, 38(2), 185-190.
- Meny, Y., & Surel, Y. (2000). *Par le peuple, pour le peuple: le populisme et les democracies*. Paris: Fayard.
- Mepschen, P. (2016). *Everyday autochthony: Difference, discontent and the politics of home in Amsterdam* (PhD Thesis). University of Amsterdam.
- Moffitt, B. (2016). *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*. Stanford University Press.
- Moffitt, B., & Tormey, S. (2014). Rethinking Populism: Politics, Mediatization and Political Style. *Political Studies*, 62(2), 381-397. doi:10.1111/1467-9248.12032
- Mole, Richard C. M. (2016). Nationalism and homophobia in Central and Eastern Europe. In K. Slootmaeckers, H. Touquet, & P. Vermeersch (Eds.), *The EU enlargement and gay politics: the impact of Eastern enlargement on rights, activism and prejudice* (pp. 99-121). London: Palgrave Macmillan.
- Mouffe, C. (2005). The "End of Politics" and the Challenge of Right-wing Populism. In F. Panizza (Ed.), *Populism and the mirror of democracy* (pp. 50-71). London ; New York: Verso.

- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 542-563. doi:10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x
- Mudde, C., & Rovira Kaltwasser, C. (Eds.). (2012a). *Populism in Europe and the Americas: threat or corrective for democracy?* Cambridge University Press.
- Mudde, C., & Rovira Kaltwasser, C. (2012b). Populism and (liberal) democracy: a framework for analysis. In C. Mudde & C. Rovira Kaltwasser (Eds.), *Populism in Europe and the Americas: threat or corrective for democracy?* (pp. 1-26). Cambridge University Press.
- Mudde, C., & Rovira Kaltwasser, C. (2017). *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- Müller, J.-W. (2016). *What is populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Offe, C. (2016). *Europe entrapped*. Cambridge ; Malden, MA: Polity.
- Orgad, L. (2015). *The Cultural Defense of Nations: A Liberal Theory of Majority Rights*. Oxford University Press.
- Ostiguy, P. (2009). *The high and the low in politics: a two-dimensional political space for comparative analysis and electoral studies*. Kellogg Institute. <http://www3.nd.edu/~kellogg/publications/workingpapers/WPS/360.pdf>. Datum pristupa: 29. jun 2017.
- Ostiguy, P., & Roberts, K. M. (2016). Putting Trump in Comparative Perspective: Populism and the Politicization of the Sociocultural Law. *Brown Journal of World Affairs*, 23(1), 2550.
- Panizza, F. (Ed.). (2005). Populism as an internal periphery of democratic politics. In *Populism and the mirror of democracy* (pp. 72-93). London ; New York: Verso.
- Pels, D. (2003). Aesthetic Representation and Political Style: Re-Balancing Identity and Difference in Media Democracy. In Corner, John & D. Pels (Eds.), *Media and the Restyling of Politics: Consumerism, Celebrity and Cynicism* (pp. 41-66). London: SAGE Publications Ltd. doi:10.4135/9781446216804
- Persily, N. (2017). Can Democracy Survive the Internet? *Journal of Democracy*, 28(2), 63-76.
- Pratt, J. (2007). *Penal Populism*. London and New York: Routledge.
- Probst, L. (2002). Die Erzeugung "vorwärtsgerichteter Unruhe". Überlegungen zum Charisma von Jorg Haider. *Vorgänge*, 41(4), 39.
- Ranciere, J. (2016). The Populism That Is Not to Be Found. In A. Badiou et al., *What is a people?* (pp. 101-105). New York: Columbia University Press.
- Roberts, J. V. (Ed.). (2003). *Penal populism and public opinion: lessons from five countries*. Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Roberts, K. M. (1995). Neoliberalism and the Transformation of Populism in Latin America: The Peruvian Case. *World Politics*, 48(1), 82-116.
- Rydgren, J. (Ed.). (2013). *Class politics and the radical right*. London; New York: Routledge.
- Rydgren, J., & Van der Meiden, S. (2016). *Sweden, Now a Country Like All the Others? The Radical Right and the End of Swedish Exceptionalism*. Working Paper, Department of Sociology, Stockholm University.
- Sanchez-Cuenca, I. (2007). The Dynamics Of Nationalist Terrorism: ETA and the IRA. *Terrorism and Political Violence*, 19(3), 289-306. doi:10.1080/09546550701246981
- Sartori, G. (1970). Concept Misformation in Comparative Politics. *The American Political Science Review*, 64(4), 1033-1053. doi:10.2307/1958356

- Saurette, P., & Gunster, S. (2011). Ears Wide Shut: Epistemological Populism, Argutainment and Canadian Conservative Talk Radio. *Canadian Journal of Political Science*, 44(1), 195-218. doi:10.1017/S0008423910001095
- Schmitt, C. (2007). *The concept of the political* (Expanded ed.). Chicago: University of Chicago Press.
- Schroeder, R. (2017). Populism Online: Digital Media and the Rise of Right Wing Politics. In *Social Theory after the Internet: Media, Technology and Globalization*. London: UCL Press.
- Selçuk, O. (2016). Strong presidents and weak institutions: populism in Turkey, Venezuela and Ecuador. *Southeast European and Black Sea Studies*, 16(4), 571-589. doi:10.1080/14683857.2016.1242893
- Sewell, W. H. (1996). Historical Events as Transformations of Structures: Inventing Revolution at the Bastille. *Theory and Society*, 25(6), 841-881.
- Sewell, W. H. (2005). *Logics of history: social theory and social transformation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Skinner, Q. (2009). A Genealogy of the Modern State. *Proceedings of the British Academy*, 162, 325-370.
- Skrentny, J. D. (2002). *The minority rights revolution*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press. Datum pristupa: 25. mart 2016.
- Slootmaeckers, K., Touquet, H., & Vermeersch, P. (2016). Introduction: EU enlargement and LGBT Rights -- beyond symbolism? In K. Slootmaeckers, H. Touquet, & P. Vermeersch (Eds.), *The EU enlargement and gay politics: the impact of Eastern enlargement on rights, activism and prejudice* (pp. 1-16). London: Palgrave Macmillan.
- Stanley, B. (2008). The thin ideology of populism. *Journal of Political Ideologies*, 13(1), 95-110. doi:10.1080/13569310701822289
- Stavrakakis, Y. (2004). Antinomies of formalism: Laclau's theory of populism and the lessons from religious populism in Greece. *Journal of Political Ideologies*, 9(3), 253-267. doi:10.1080/1356931042000263519
- Stavrakakis, Y. (2014). The Return of "the People": Populism and Anti-Populism in the Shadow of the European Crisis. *Constellations*, 21(4), 505-517. doi:10.1111/1467-8675.12127
- Stavrakakis, Y., Katsambekis, G., Kioupkiolis, A., Nikisianis, N., & Siomos, T. (2017a). Populism, anti-populism and crisis. *Contemporary Political Theory*. doi:10.1057/s41296-017-0142-y
- Stavrakakis, Y., Katsambekis, G., Nikisianis, N., Kioupkiolis, A., & Siomos, T. (2017b). Extreme right-wing populism in Europe: revisiting a reified association. *Critical Discourse Studies*, 14(4), 420-439. doi:10.1080/17405904.2017.1309325
- Stavrakakis, Y., & Siomos, T. (2016). Syriza's Populism: Testing and Extending an Essex School Perspective. Presented at the ECPR General Conference, Charles University, Prague. <https://ecpr.eu/Events/PaperDetails.aspx?PaperID=31315&EventID=95>
- Sum, N.-L., & Jessop, B. (2015). Sense- and meaning-making in the critique of political economy. In B. Jessop, B. Young, & C. Scherrer (Eds.), *Financial cultures and crisis dynamics* (pp. 27-43). New York: Routledge.
- Swidler, A. (1986). Culture in Action: Symbols and Strategies. *American Sociological Review*, 51(2), 273-286. doi:10.2307/2095521

- 364
- Taggart, P. (2004). Populism and representative politics in contemporary Europe. *Journal of Political Ideologies*, 9(3), 269-288. doi:10.1080/1356931042000263528
- Taguieff, P.-A. (1995). Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem. *Telos*, 103, 9-43. doi:10.3817/0395103009
- Tamas, G. M. (2017, February 24). The mystery of “populism” finally unveiled. *Open Democracy*. <https://www.opendemocracy.net/wfd/can-europe-make-it/g-m-tam-s/mystery-of-populism-finally-unveiled>
- Tilly, C. (2006). *Regimes and Repertoires*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Tormey, S. (2015). *The end of representative politics*. Malden, MA: Polity Press.
- Urbinati, N. (2015). A Revolt against Intermediary Bodies. *Constellations*, 22(4), 477-486. doi:10.1111/1467-8675.12188
- Vasilopoulou, S. (2013). Continuity and Change in the Study of Euroscepticism: Plus Ça change? *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 51(1), 153-168. doi:10.1111/j.1468-5965.2012.02306.x
- Vossen, K. (2016). *The Power of Populism: Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands*. Routledge.
- Weyland, K. (1999). Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe. *Comparative Politics*, 31(4), 379-401. doi:10.2307/422236
- Weyland, K. (2001). Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics. *Comparative Politics*, 34(1), 1-22. doi:10.2307/422412
- Weyland, K. (2003). Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: How Much Affinity? *Third World Quarterly*, 24(6), 1095-1115.
- Wittgenstein, L. (1958). *Philosophical Investigations*. 2d ed. Oxford: Blackwell.
- Wodak, R. (2015). *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean*. Los Angeles: SAGE.
- Wodak, R. (2016). “Green against Blue” - Reflections on the 2016 Austrian Presidential Election - *TruLies Europe*. *TruLies Europe*. <http://trulies-europe.de/?p=505>
- Worsley, Peter. (1969). The Concept of Populism. In G. Ionescu & E. Gellner (Eds.), *Populism: its meanings and national characteristics* (pp. 212-221). London: Weidenfeld & Nicolson.
- Zaiotti, R. (2016). *Externalizing Migration Management: Europe, North America and the Spread of “remote Control” Practices*. Routledge.
- Zolberg, A. R. (1999). Matters of State: Theorizing Immigration Policy. In C. Hirschman, J. DeWind, & P. Kasinitz (Eds.), *The handbook of international migration: the American experience* (pp. 71-93). New York: Russell Sage Foundation.